

Inhoudsopgawe

6de Jaargang, Nommer 2. Desember
1999

[Temanommer: Anglo-Boereoorlog](#)

[J.L. Coetser](#)

Afrikaanse drama en toneel oor die Anglo-Boereoorlog, 1900-1920: aspekte van identiteit

[Frederick Hale](#)

Differentiating the concentration camps in Chris. C. Euvrard's Twee Susters

[Ena Jansen](#)

"Ek ook het besluit om van my bittere lydingskelk te vertel." Het meervoudige (post) koloniale vertoog in autobiografiese vrouwentekste over de Zuid-Afrikaanse Oorlog (1899-1902)

[Paul Schulten](#)

Het Nederlanderkorps in de Boerenoorlog

[J.C. Steyn](#)

Die wek van belangstelling in die Anglo-Boereoorlog deur Die Huisgenoot onder J.M.H. Viljoen

[Chris van der Merwe](#)

Op soek na goed en kwaad. Twee resente romans oor die Anglo-Boereoorlog.

[Elektroniese weergawes van
T.N&A](#)

[Kontaknommers](#)

[Algemeen](#)

[Riglyne vir
outeurs](#)

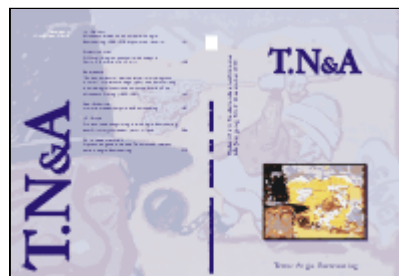
Opgedateer 7 Desember 2005 deur Angelique de
Villiers

Kopiereg © 1997 berus by die
redaksie

Temanommer | [J.L. Coetser](#) | [Frederick Hale](#) | [Ena Jansen](#) | [Paul Schulten](#) | [J.C. Steyn](#) | [Chris van der Merwe](#)

Temanommer: Anglo-Boereoorlog

Die herdenking van die Anglo-Boereoorlog of – in die polities korrekte terminologie – die Suid-Afrikaanse Oorlog wat presies honderd jaar gelede uitbreek het, het die redaksie van die Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans daartoe aangespoor om 'n spesiale nommer aan dié onderwerp te wy. Die bedoeling was om die Suid-Afrikaanse Oorlog hoofsaaklik – nie uitsluitend nie – vanuit 'n literêre of kulturele perspektief te bekyk.

'n Belangrike tema waaraan nog maar min ondersoek vanuit 'n moderne perspektief gewy is, is die "literêre" verwerking van die berugte interneringskampe. Dit word in die artikels van J.L. Coetser, Frederick Hale en Ena Jansen gedoen. J.L. Coetser gee in sy artikel 'n wye oorsig oor die drama en toneel van die betrokke tydperk en die aard van die kamptoneel. Sy vernaamste bedoeling is om die voorstelling van (Afrikaner) identiteit in die stukke te ondersoek. Die Noorse navorser, Frederick Hale, vestig die aandag op 'n byna vergete werk, die novelle Twee susters van Chris Euvrard wat gebaseer is op die skryfster se ervarings in twee interneringskampe. Dit was 'n publikasie wat in 1914 die eerste toekening van "De Zuid Afrikaanse Akademie voor Taal, Letteren en Kunst" ontvang het. Ena Jansen ondersoek in haar bydrae meerdere vrouetekste wat in interneringskampe ontstaan het, maar sy doen dit in die konteks van die huidige debat oor postkolonialisme en die outobiografiese genre om die kompleksiteit van hierdie besondere vrouetekste uit die oorlog te belig.

Die Nederlandse historikus Paul Schulten belig die manier waarop 'n aantal Nederlanders wat die kant van die Boere in die oorlog gekies het, konkreet hulp gebied het, naamlik met die vorming van die sogenaamde Hollanderkorps wat aan die fatale slag op Elandsplaagte deelgeneem het.

In Jaap Steyn se bydrae word die bekende tydskrif Die Huisgenoot ondersoek vanaf die tydperk toe die historikus Markus Viljoen in die dertigerjare redakteur geword en daar onder sy invloed 'n groot aantal artikels verskyn het. Die tekste het onder meer op die heroïek van die Afrikaner tydens die Anglo-Boereoorlog klemgelê en was bedoel om die Afrikaner-nasionalisme te stimuleer.

Een van die merkwaardige verskynsels van die oorlogsherdenking is die manier waarop sommige moderne Afrikaanse skrywers in die afgelope paar jare die Suid-Afrikaanse Oorlog weer her-dink of herskryf het. Die tyd van die ou mitologisering en heroïek is lankal verby. Daar word met die nakennis van alles wat na 1902 op politieke en kulturele gebied gebeur het met nuwe oë na die gruwelike oorlog gekyk. Die gevolg is egter dat ou mites deur nuwes vervang word. Chris van der Merwe gaan in sy bydrae op soek na goed en kwaad en na sondebokke. Hy bespreek in dié lig Christoffel Coetzee se Op soek na Generaal Mannetjies Mentz en Karel Schoeman se Verliesfontein, twee resente romans wat op totaal verskillende maniere oor die

Anglo-Boereoorlog handel.

Wilfred Jonckheere
Gasredakteur

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 2. Desember 1999

[Temanommer](#) | [J.L. Coetser](#) | [Frederick Hale](#) | [Ena Jansen](#) | [Paul Schulten](#) | [J.C. Steyn](#) | [Chris van der Merwe](#)

Afrikaanse drama en toneel oor die Anglo-Boereoorlog, 1900-1920: aspekte van identiteit

- J.L. Coetser -

Abstract

In the article I discuss aspects of identity presented in Afrikaans drama and theatre on the Anglo Boer War until 1920. The discussion latches on to notions of constructionism and primordialism, as proposed by Comaroff and Stern (1995). Constructionism relates to the formation of identity during the war, reflected in plays acted by Boer combatants and by prisoners of war in detention camps such as Diyatalawa, Ragama, Deadwood, Trichinopoly and locally at Greenpoint. Primordialism links to constructionism, being a continuation and expansion of motifs in war plays after the closing of hostilities. Nationalism, and the role of women and defectors (Boer National Scouts, or "hands-uppers", joining the ranks of the enemy) are themes recurring in Afrikaans plays written after the war.

1. Inleiding

Die jare 1899 tot 1902 was in die Suid-Afrikaanse geskiedenis traumaties én verreikend. Nie net was die Anglo-Boereoorlog 'n botsing tussen die Boererepublieke en die British Empire nie; dit was ook 'n botsing tussen Suid-Afrikaners onderling. Daarom was dit 'n smeltkroes waaruit Suid-Afrika en die Afrikaner in verskillende gedaantes te voorskyn sou tree.

Brink (1998: 29) merk tereg op dat ons nie té voorskriftelik kan wees oor die verband tussen 'n historiese situasie en die letterkunde wat daartydens geskryf is nie, maar voeg dan by: "[...] it cannot come as a surprise to anyone that [...] there should have been expectations of new aesthetic responses to the changing circumstances". Alhoewel Brink na die letterkunde van die negentigerjare verwys, is sy stelling wel van toepassing op Afrikaanse dramas wat tussen 1900 en 1920 geskep is. Tewens, reeds in die vyftigerjare het Bartho Smit (1974: 82) in sy opstel "Die krisis van ons werklikheidsbeeld in drama en epiek", daarop gewys dat wat ons "die werklikheid noem, [...] streng gesproke 'n kultuur-historiese begrip" is (my kursivering) wat aan verandering en vernuwing onderworpe is. Die wyse waarop herinneringe aan die Anglo-Boereoorlog in Afrikaanse dramas weerklink, bied daarom 'n aanduiding van die aard en wisseling van die kultuur-historiese persoonlikheid of identiteit van die Afrikaner.

In hierdie bespreking konsentreer ek op Afrikaanse dramas wat tussen 1899 en ongeveer 1920 geskryf of gepubliseer is. Die rede vir die afbakening is dat die tekste hulself deur toonaard en tema as 'n eenvormige groep definieer. Dit is 'n toonaard en tema wat oor die volgende tagtig jaar uiteenlopende vorme aangeneem het. Die doel met die bespreking is gevolglik om aspekte van die voorstelling van identiteit in die Afrikaanse drama en toneel oor die Anglo-Boereoorlog tot 1920 na te gaan en op raakpunte met latere dramas te wys.

Die bespreking sluit by Comaroff en Stern (1995: 5) se gebruik van die begrippe constructionism en primordialism aan. Konstruksionisme hou met die vorming van identiteit tydens die verloop van die oorlog verband en veral met voorstellings in kommando- en kamptonele in oorsese krygsgevangenekampe soos Diyatalawa, Ragama, Deadwood, Trichinopoly of plaaslik in Groenpunt. Primordialisme sluit by konstruksionisme aan, omdat dit 'n doelbewuste voortsetting en uitbouing daarvan is in gepubliseerde dramas deur veral intellektuele na die oorlog. Nasionalisme, die optrede van vroue en die rol en invloed van verraaiers is temas wat by herhaling na die oorlog voorkom.

2. Drama en toneel tot 1902

"Constructionism," verduidelik Comaroff en Stern (1995: 5), "treats collective consciousness [...] as a response to (historically) specific practical circumstances on the part of a given population." Omdat dié reaksie subjektief aan 'n situasie gekoppel word, is dit dikwels moeilik of selfs onmoontlik om dit analities, empiries en objektief weer te gee. Daarom dat die weergawe van konstruksionistiese identiteit in dramas oor die Anglo-Boereoorlog in die eerste plek 'n herinnering áán en 'n getuienis óór 'n situasie op 'n sekere tydstip is. Op grond van hierdie oorweging stem die aard van drama en toneel tydens die oorlog nie in alle opsigte ooreen met die stukke wat daarna verskyn het nie. 'n Vermenging van aard kom ook voor.

Volgens Pretorius (1988: 440 en verder) was die vorming van konstruksionistiese identiteit op kommando eerder 'n voorbeeld van republikeinse nasionalisme as van Afrikanernasionalisme. Republikeinse nasionalisme het vir die burgers en hul geesgenote in die Kaapkolonie die behoud van die onafhanklikheid van een of altwee die Boererepublieke ingehou. 'n Aanduiding van republikeinse nasionalisme kom in die monologiese eksposisie van Horatius (1917) se *Mag is reg* voor.

Daarin spreek oom Fritz Pistorius die gehoor direk aan. Hy roep die oorsake van die oorlog in herinnering, naamlik dat "afgunstige oé" gerig was op die Transvaal se goud en edelgesteentes. Uitlanders het "denkbeeldige klagtes" opgediep wat tot Jameson se inval gelei het (bladsy 5) en tot die Transvaal se ultimatum dat die Britse troepe van hul grense moet onttrek. Toe die troepe nie onttrek nie, was die burgers bereid om vir die behoud van hul republieke te veg. Só stel Hester dit aan die latere verraaiër, Jan (bladsy 15): "Daar is so iets als plig en eer en die man wat nie 'n volksgevoel het nie en sijn broeder in die nood in die steek laat, sijn siel is dood, en sijn hart is eng, en sijn eergevoel is stomp."

Die maatskaplik-ekonomiese agtergrond van die meeste Afrikaners in die Boererepublieke voor die oorlog het toneelbedrywighede onwaarskynlik of uitsonderlik gemaak. Afrikaanssprekende boere het hoofsaaklik 'n niegeïndustrialiseerde bestaanseconomie gevoer (vergelyk Warwick 1983: 6-10) waarin daar nie werklik sprake was van georganiseerde toneelbedrywighede nie. Volkome kultuurloos was hulle egter nie, soos die bestaan van vooroorlogse debatsverenigings op die platteland getuig (Oosthuizen 1975: 235-236). Hierdie debatsverenigings het later aan ondernemende individue wat in in transitio-kampe gewag het om na buitelandse krygsgevangenekampe afgevoer te word, op kommando, of onderweg na ballingskap die geleentheid gebied om spontaan of op georganiseerde wyse met toneel besig te wees. Vir baie persone was dit 'n eerste

kennismaking.

2.1 Eerste kennismakings

In Maart 1900 skryf Hugo van Niekerk in sy dagboek (Roodt-Coetzee 1941: 15) in die Groenpunt-transitokamp oor Jan du Plessis en Hans Human wat omstanders saans vermaak met hul voorstelling van hoe 'n hond, "gespeel" deur Jan du Plessis, probeer om 'n "meerkat", Hans Human, uit sy gat te verdryf:

Hy had't kunst om te kunnen blaffen net zoos een brak. 'Savonds speelt hy en Hans Human mierkat en brak. H. is de mierkat die in't gat zit en Jan is de hond die hem er uithalen moet. Somtyds bevliegt de mierkat hem en dan is het wonderlijk hoe natuurlijk hy als een hond tjanken. Gewoonlijk is een groote schare mensen om ons tent als die twee met hun komedie beginnen.

Uit die dagboekinskrywing is dit duidelik dat die "opvoering" die gevolg was van ledigheid wat krygsgevangenes ervaar het en die begeerte van die "akteurs" om die nuuskierige omstanders, of "gehoor", te vermaak.

Volgens Fransjohan Pretorius (1988: 156) is toneelopvoerings aangebied selfs terwyl die burgers op kommando was. Die program het sang, voordragte en eenbedrywe ingesluit wat vir die geleentheid geskryf is. Hy verwys na twee spesifieke geleenthede:

In September 1901 is 'n uiters geslaagde eenbedryf oor 'n hensopperfamilie met Ben Viljoen as een van die akteurs in Pelgrimsrust opgevoer. Op Nuwejaarsdag in 1902 het die Heidelbergers by die Steenkampsberge 'n eenbedryf ten gehore gebring waarin Sekhukhune van die Pedi ná die oorlog – en nadat die Britte die land verlaat het – by Louis Botha kom vrede vra. 'n Woordewisseling ontstaan, Sekhukhune word doodgeskiet "en alles was over".

Uit die beskrywing blyk dat toneel op kommando aangesluit het by dramas wat in die krygsgevangenekampe opgevoer is, en by die tekste wat na die oorlog gepubliseer is. Dié aansluiting geld ten opsigte van die rol wat hensoppers in die werklikheid gespeel het om die posisie van kommando's aan die vyand te verraaai, die feit dat geleentheidsfeeste soos Nuwejaar of die verjaardae van die presidente dikwels ook kultuurgeleenthede was, en dat die stukke – ook dié wat na die oorlog gepubliseer is – meestal op 'n positiewe noot eindig. Dat die posisie van hierdie eenbedrywe in die Afrikaanse dramasteem soos dit op daardie tydstip uitgesien het, in die rigting van agitprop (agitasie-en-propaganda) geneig het, kan as 'n waarskynlikheid aanvaar word.

'n Derde, maar uitsonderlike, vorm van kennismaking met "konserte" of "entertainments" (Binge 1969: 26-28), dit wil sê met toneel in die breedste sin, was tydens seereise na krygsgevangenekampe buite Suid-Afrika. Oosthuizen (1975: 115) verwys na "enkele gevalle [waarin] daar deur die skeepskapteins [in samewerking met die bootbemanning] iets besonder" gereël is. Vir krygsgevangenes was hul bestaan aan boord ellendig en dit is dus te verstane dat die konserte groot byval gevind en tot die latere sukses van kamptoneel moes bygedra het.

Voor die oorlog moes 'n klein groepie krygsgevangenes met formele toneelopvoerings in groter dorpe of stede kennisgemaak het. Aangesien die swaartepunt van alle toneel tot voor die oorlog in die Kaapkolonie was, moes dié groepie ook Kaapse rebelle ingesluit het. Eers teen 1890 het noemenswaardige toneel 'n verskyning in Pretoria gemaak, en is dit van die begin af deur Nederlandse invloed oorheers (Bosman 1980: 483). So is die rederykerskamer Wilhelmina in 1890 gestig, en was 'n groot aantal persone wat in Pretoria by die toneel betrokke was, van Nederlandse afkoms.

In die krygsgevangenekampe self blyk Nederlandse invloed op drama en toneel uit die vermelding van name wat Nederlandse afkoms verraa. In Deadwood, byvoorbeeld, het J.F. Houtzager in Oktober 1900 die sosiale vereniging Tot nut en vermaak gestig en was hy self 'n ywerige dramaturg. Vergelyk die getal Nederlandse name op die volgende program (Roodt-Coetzee 1941: 15):

1. Mannekoor:	a. De Hemelen roem de Grootheid des Heeren.
	b. Serenaal.

2.	Symfonie van Danela voor 2 violen en piano.
	(Raw, Sausenthaler, Dijkman.)

3.	"Zware Strijd"
	Toneelspel in èen bedryf van J.F. Houtzager.

Personen	
Speculant, Mnr. Wiriam Smith	J.R. Taylor.
Dick, zijn zoon	Jac. Stom
Mr. Sam Block, kapitalist	J. Teengs.
James, zijn zoon	A. Smorenburg.
Oom Gert van Wijk, Comdt van	
Boere Kommando	A.W. Borchers.
Stephanus, zijn zoon	J.F. Houtzager.
Jan Breitenbach }	F.J. Mathey.
Frikkie Verkuijl }	jonge burgers L. Tröger.
Charlie Davis }	S. Zwarenstein.
Een Waiter	M. Elzas.

Een dienstman	J. Besseling.
Een courantjongen	
Burgers	
(Het stuk speelt te Johannesburg in het begin van Oktober 1899).	

Na die pouse het daar weer 'n aantal musikale items gevolg en dan nog 'n eenbedryf deur Houtzager, naamlik De Barbiersjongen. Die spelers en karakters was:

De barbier.....	S. v.d. Kwast.
De barbiersjongen.....	C. Staas.
Moeder Salie.....	C. van Hertzberg.
Lize.....	L. Ruysenaers.
Een Boer.....	J. Besseling.
Een Heer.....	C. Taylor.
Vier besoekers.	

Rolle waarmee regisseurs 'n probleem ondervind het, was die vroulike karakters. Soos vir die rol van Lize in De Barbiersjongen (kyk die program bo), is L.C. Ruysenaers in Deadwood gekies om die meisiesrolle te speel. Roodt-Coetzee (1941: 15) beskryf sy voorkoms en die reaksie wat "sy" verskyning ontlok het, soos volg:

Mnr. Ruysenaers, van Hollandse afkoms, was in 1900 ongeveer twintig jaar oud en het 'n blonde, rosige gelaatskleur gehad. As hy dan in sy jongmeisie-kostuum en 'n pruik van lang vaal hare op die verhoog stap, het die saal gedawer van uitroepe.

2.2 Kamptoneel in ballingskap

Kamptoneel was deel van die reaksie van krygsgevangenes op 'n besondere situasie, waarvan een van die grootste kenmerke ledigheid was. Leiers onder die gevangenes het spoedig besef dat ledigheid die duiwel se oorkussing is, met die gevolg dat hulle oorgegaan het tot die herorganisasie van die kampelewe met die doel om gevangenes se ledige ure met bedrywighede te vul. Naas sportbedrywighede (Van der Merwe 1995) het kultuur, dus ook toneel, aandag ontvang.

Soos voor die oorlog was toneelopvoerings deel van die bedrywighede van debatsverenigings of kultuurverenigings waarvan die bedrywighede toegespits was op musiek en die toneelkuns. Reeds in die afvoerkamp te Groenpunt het die groep, Christy Minstrel Entertainment, met 'n reeks konserte begin. Toneelopvoerings het

egter nie in alle kampe plaasgevind en was nie oral ewe gewild nie.

Van die ouer garde kon nie begryp hoe dit moontlik is om konsert te hou terwyl 'n oorlog in die vaderland woed nie. 'n Ander uiterste was gevangenes wat hulle van hul omgewing afgesluit en oordrewe godsdienstig geword of aan 'n vorm van geestesiekte begin ly het (Oosthuizen 1975, hoofstuk 5, "Sielkundige en sosiale aspekte van gevangenskap"). Oor die algemeen was daar nie 'n gebrek aan bekwame leiding op kulturele gebied nie, en het 'n "hoë persentasie Boere met 'n beperkte opvoedkundige agtergrond [...] mildelik hiervan gebruik gemaak" (Van der Merwe 1995: 88). Dit het meegebring dat, terwyl feitlik alle kultuuraktiwiteite in die Boererepublieke tot stilstand gekom het, daar 'n opbloeit buite Suid-Afrika was.

Opvoeringruimtes, of "verhoë", is mettertyd in debatsale of ander geboue opgerig. In Deadwood het lede van die vereniging Tot Nut en Vermaak 'n vierkantige "ouditorium" van vyftig voet by vyftig voet en twintig voet hoog gebou. "Voor in die gebou was 'n ruim verhoog en aan die ander kant 'n buffet om verversings te verskaf. Daar was ook leestafels vir gebruik van die lede gedurende die dag" (Oosthuizen 1975: 241). Van der Merwe (1995: 49) verduidelik dat die krygsgevangenes in Diyatalawa 'n ontspanningsaal opgerig het wat vir toneelopvoerings en bokstoernooie gebruik is: "Die gebou het 'n ysterraamwerk gehad en die mure was van [riete en] gevlepte palmblare. Op die grondvloer was 'n verhoog vir toneel en ander opvoerings en later is klein gedeeltes [vir boksafrigting] afgeskort".

Op die verhoë is onder andere van geskilderde doeke gebruik gemaak. Roodt-Coetzee (1941: 35) wys daarop dat die dekorskilder in Diyatalawa 'n Bantjies was wat vir die verhoog 'n voorstelling van die Slag van Magersfontein geskilder het. Dat dit 'n voorstelling van die Slag van Magersfontein was, is, in die lig daarvan dat die Boere 'n oorwinning behaal het, 'n aanduiding van die krygsgevangenes se hoop op oorwinning oor die Britte. Ongetwyfeld het dieselfde sentiment in die toneelopvoerings op die verhoë weerklank. Laasgenoemde is aangevul deur stukke wat feitlik uitsluitlik op vermaak ingestel was.

Die getal aanbiedings het van kamp tot kamp gewissel, en is onder andere deur ligging en klimaat (sommige kampe was in die trope geleë), die aard van die terrein (Bermuda is baie rotsagtig) of die getal gevangenes bepaal. In Deadwood was daar 'n groot groep uitlanders, wat, volgens Roodt-Coetzee (1941: 15), "min ondersteuning aan godsdienstige aktiwiteite gegee het, maar veel aandag [...] aan vermaaklikhede soos die toneel". Die gevolg was dat Deadwood bo ander kampe op toneelgebied uitblink het.

Die kampdramaturg, wat dus die meeste stukke geskryf het, was J.F. Houtzager. Hy was 'n Nederlander afkomstig van Johannesburg. Van sy klugtige stukke sluit De dochter van den Tamboer-majoor, Het Schaakprobleem en De barbiersjongen in. Ernstige stukke uit sy pen, is die eenbedryf Zware strijd en die langer toneel Vaderlandsliefde.

Zware strijd speel, volgens die programaantekeninge hierbo aangehaal, aan die begin van Oktober 1899 in Johannesburg af, met ander woorde aan die begin van die oorlog. Daarin trek die dramaturg ooreenkomste tussen die ekonomiese lyding van Afrikaners voor die oorlog (vergelyk Hofmeyer 1980) en die lyding wat die oorlog sou meebring. Hierdie tema van ekonomiese lyding is na die oorlog voortgesit in Harm Oost (1907) se drama Ou' Daniel, waarin daar soos in Zware

strijd, ook 'n Engelse spekulant (Billy Black) en sy maat (Johnnie) voorkom.

Vaderlandsliefde stel die vertrek van twee artilleriste aan die begin van die oorlog voor (vergelyk Roodt-Coetzee 1941: 15). Die bejaarde boer gee vir oulaas raad en die dogter troos haar moeder. Aan die einde van die stuk dikteer een van die sterwende artilleriste aan 'n medeburger sy laaste brief. Ook hierdie drama volg die patroon van dramas wat na die oorlog geskryf sou word. 'n Voorbeeld is Melt Brink (1961) se na-oorlogse Die verlore seun, waarin veldkornet Jan Jacobs vir oom Gideon van Zyl en sy twee seuns vir krygsdiens oproep. Soos in die latere dramas beklemtoon die titel liefde vir die vaderland.

Dit is opvallend dat verskeie opvoerings van S.J. du Toit (s.j.) se drama Magrieta Prinsloo (oorspronklik Magrita Prinslo) in Diyatalawa aangebied is. Hierdie drama is vir die eerste keer in Januarie 1897 in die Paarl tydens die Afrikaanse Taalkongres opgevoer en is ook in dieselfde jaar vir die eerste keer gepubliseer. Benewens dat die opvoerings van Magrieta Prinsloo 'n voortsetting van die vooroorlogse toneelsituasie was, het die inhoud aangesluit by krygsgevangenes se kampomstandighede. Die teks is 'n liefdesgeskiedenis teen die agtergrond van die Groot Trek. Gevolglik doen dit 'n beroep op die gehoor se gevoel van nasionalisme, maar bied terselfdertyd 'n vorm van romantiese ontvlugting.

Daarmee sluit dié drama in twee opsigte aan by dramas wat na die oorlog gepubliseer is. Soos Magrieta bereid was om vir haar Pieter te wag, is Hester in Horatius (1917) se Mag is reg gewillig om vir Jan Schutter te wag, mits hy sy plig nakom om vir vryheid te veg. Die historiese agtergrond van die Groot Trek is, tweedens, veral na die oorlog deur Afrikaner-ideoloë vir die konstruksie van volksnasionalisme gebruik (vergelyk Hofmeyr 1993). Vergelyk in hierdie verband die wyse waarop Fanie en Hester in Mag is reg (Horatius 1917: 13) die idee van 'n volksmoeder (vergelyk Brink 1990) betrek:

Fanie: [...] Die Voortrekkersvrou leef nog. [...] mij bors swel van trots als ik denk aan die heldinne wat die klein Afrikaner volkie opgelewer het. Hester: En die heldinne was die moeders van die helde waarop die Afrikaner vrou so trots is, waardige seuns van waardige moeders. [...]

In kampe is veel gemaak van feesdae, soos Nuwejaar, die verjaardae van die Boerepresident, of Wilhelminadag. Omdat Ragama gebruik is vir die aanhouding van Nederlanders en ander uitlanders, is laasgenoemde hier gevier. Die program van 31 Augustus 1901 het 'n "reeks klugtige voordragte en toneelstukkies" ingesluit (Brink 1940: 176). Daar kan aangeneem word dat die toneelstukkies in gees baie Nederlands was, maar terselfdertyd getuig het van die noue verbintenis wat die inwoners van Ragama ervaar het tussen die kulturele identeite van Boer en Nederlander.

Dit is dus moontlik om, samevattend, te beweer dat kamptoneel die gevolg was van ledigheid en gevangenes se beperkte kennismaking met toneel voor die oorlog en onderweg na ballingskap. Ten opsigte van hierdie kennismaking het Nederlandse invloed 'n bepaalde rol gespeel. As 'n reaksie op hul situasie het veral twee temas as vorme van konstruksionistiese identiteit in Boerekrygsgevangenes se werk na vore begin tree, naamlik die optrede van verraaiers of National Scouts in kommandotoneel, en republikeinse nasionalisme in kamptoneel. 'n Derde tema sou na die oorlog duideliker na vore kom, naamlik die rol van die vrou as volksmoeder.

Republikeinse nasionalisme as 'n vorm van kulturele identiteit in kamptoneel was 'n reaksie op die Britse besetting van die Boererepublieke. Uit dramas wat na die oorlog gepubliseer is, blyk dit egter dat die ervaring van die oorlog 'n direkte sneller was vir die opkoms van volksnasionalisme, en dat die intellektuele daarin 'n belangrike rol gespeel het.

3. Drama en toneel na die oorlog

In die tyd net na die oorlog, dit wil sê tussen 1902 en ongeveer 1906, het toneel baie stadig op dreef gekom. In Kaapstad, byvoorbeeld, het die rederykerskamer Aurora teen 1887 doodgeloop en eers weer in 1909 met opvoerings begin. As verklaring vir hierdie stilte voer Bosman (1980: 476) aan: "Dit was nog die tyd van die Anglo-Boereoorlog (tot 1902) en eerste tyd daarna".

In Pretoria is net na die oorlog die patroon van voor die oorlog hervat, om veral vertaalde stukke, nou veral uit Duits, op te voer. Die rederykerskamer Onze Taal wat uit die vooroorlogse Nederlandse kamer Wilhelmina gegroei het, het byvoorbeeld in 1904 die drama *Nerveus* deur C. von Moser en O. Girndt opgevoer (Bosman 1980: 484). Daarom is dit opvallend dat nie Bosman (1980) óf Binge (1969) die naam van 'n kampdramaturg vermeld wat na die oorlog voortgegaan het om aktief by drama of toneel betrokke te wees nie. 'n Uitsondering skyn P.H.C. Pohl te wees, wat na die oorlog as prokureursklerk in Pretoria werksaam was en later 'n bevorderaar van toneel in die omgewing van Graaff Reinet geword het. Tydens die oorlog was Pohl lid van die toneelkomitee in Trichinopoly (Roodt-Coetzee 1941: 15).

In plaas van 'n vorm van konstruksionistiese kulturele identiteit as 'n reaksie op 'n situasie, word die jare na 1902 in die Afrikaanse toneelgeskiedenis gevolglik deur 'n vorm van primordiale identiteit gekenmerk. "Primordialism," skryf Comaroff en Stern (1995: 5),

[...] is founded on three broad axioms: that people who share a culture also share an intrinsic awareness of their collective being-in-the-world – i.e., an identity; that the "traditional" loyalties vested in this identity give rise to very strong common sentiments; that such sentiments are the irreducible bedrock on which group [...] interests and claims tend to be based.

As gevolg van die rol wat intellektuele soos Gustav Preller, C.J. Langenhoven, J.H.H. de Waal of J.H. Malan daarin gespeel het om Afrikaners bewus te maak van die inhoud van wat Comaroff en Stern primordiale identiteit sou noem, is die breuk met die voorafgaande periode opvallend.

Aanvanklik wou persone niks met Preller te make hê nie. Hofmeyr (1993: 105) verduidelik dié agtergrond soos volg:

The Afrikaans grouping had tried to give themselves an independent identity by congregating together in the north in the Afrikaanse Taalgenootskap [...], set up in 1905. [...] The response in the north was disastrous as nobody wanted to touch an organisation dominated by Preller, an upstart clerk of dubious peasant background and his

rather peculiar outré friend, Marais.

Hierdie aanvanklike afwysing van Preller bied 'n aanduiding van die verdelings wat reeds van voor die Anglo-Boereoorlog onder Afrikaners voorgekom het en tot 'n hoë mate deur sosio-ekonomiese oorwegings gemotiveer is. Daarby sluit aan dat die periode na die oorlog die grootskaalse en feitlik ongekontroleerde uitbreiding van kapitalisme, industrialisasie en mynbou gesien het (Hofmeyer 1980). Dit het aanleiding gegee tot 'n spesifiek Afrikaanse werkersklas en niegekanoniseerde werkersletterkunde wat, ten opsigte van die drama (Coetser 1999), 'n ander tipe identiteit weerspieël het as die stroom waarvan Preller deel was.

3.1 Kontinuiteit en verandering

Alhoewel nie werkersletterkunde nie, bied Harm Oost se Ou' Daniel 'n aanduiding van die invloed van kapitalisme op hoofstroomdramas ná die Anglo-Boereoorlog, en van die temas wat in latere dramas as heenwysers na 'n Afrikanernasionale identiteit sou dien.

Ou' Daniel is op 9 Maart 1907 deur die Afrikaans-Hollandse Toneelvereniging in Pretoria opgevoer. In die voorwoord doen Preller 'n oproep dat die toneelpubliek op die voorstelling van 'n "Afrikaans nasionale beskawing" in dramas sal aandring (Oost 1907: 3-4):

Ons toneel-publiek is wat 'n uitheemse, konvensioneel romanties-retoriese melodrama en 'n derde-klas klugt-spel daarvan gemaak het. Dis nie ons skuld nie maar ons ongeluk. Van buite kan ons g'n verandering verwag nie, dit moet uit ons self kom; en dit sal ook kom: met die bewustsijn van 'n eige Afrikaans nasionale beskawing. [...] Want die dramatiese kunst het dít bôkant álle andere kunste, dat dit die nauwste verband hou met die héle volk.

In die drama is Billy Black 'n verengelsde Afrikaner-spekulant, maar sy regte naam is Willem Swart. Met sy maat Johnnie probeer hy om Daniel uit sy grond te swendel. Daniel kry as 'n nagevolg van die oorlog swaar, maar as hy sy grond verkoop, sal hy 'n aantal dinge kan koop: 'n perd vir sy seun Hans, 'n tabberd vir sy vrou Martha, en hy sal die kanker aan sy lip kan behandel. Net voor hy teken, kom sy bure (Gert en Johanna) tussenbeide en verhoed dat hy sy eie ondergang bewerkstellig. Die teks self dui aan dat kapitalisme ter sprake is (Oost 1907: 36): "[...] die groot maatskappij druk ons álmal uit, als ons nie mooi oppas nie".

Ou' Daniel sluit veral ten opsigte van twee temas by kommando- en kamptoneel aan, en by 'n aantal tekste wat daarna gepubliseer sou word.

Die tema van die verraaier/hensopper of National Scout word, eerstens, herhaal in die gedaante van die "boere-verneuker". Gert sê aan Johnnie (bladsy 10):

Dis die verderf ver 'n Boer... 'n Rukkie gelë krij ik ons ou' maat Piet Oosthuis, wat nou ook daar is, en als 'n hot-not ver die goud-jode werk. Hij gaat ronds als boere-verneuker, en perbeer die grond uit ons mense hul hande te draai...

Op bladsy 13 ontken Johnnie: "Ik was nog nooit 'n verraaier van mij nasie nie".

Belangrik is dit dat die dramaturg die "goud-jode" emosioneel op dieselfde vlak plaas as die vyand tydens die Anglo-Boereoorlog, deur Johnnie, juis as gevolg van sy ontkenning, as 'n verraaier te etiketteer. Daardeur word twee groepe geskep: die Boere-nasie, waarvan die betekenis van die woord 'n volksnasionale inhoud weerspieël, en die "goud-jode" tesame met hul meelopers.

Die Boerenasie se "intrinsic awareness of their collective being-in-the-world" (Comaroff & Stern 1995: 5) word, tweedens, in die drama saamgetrek in die gebruik van die woord "Afrikaner". Beide Billy en Gert beroep hulle op die eenheid van Afrikanerskap, maar om verskillende redes. Billy noem homself 'n Afrikaner, maar probeer terselfdertyd om Daniel te verkul; Gert ontmasker Billy se oneerlikheid, maar moet dan toegee (Oost 1907: 43): "Dis daarom droewig... Afrikaner teen Afrikaner. Die grootste vijande van ons nasie is onself."

Nog 'n opvallende toepassing van Afrikanerskap in die drama is die voorstelling van Daniel se tweede vrou, Martha. Die toepassing is opvallend as gevolg van die teenstelling tussen haar optrede en dié van haar buurvrou, Johanna van der Horst. Martha dring daarop aan dat Daniel die grond verkoop, maar word later deur Johanna tot ander insigte gebring. Daardeur sluit Johanna se voorstelling aan by die interpretasie wat Brink (1990: 280) van die begrip volksmoeder gee (my kursivering):

This involved the emulation of characteristics such as a sense of religion, bravery, a love of freedom, the spirit of sacrifice, self-reliance, housewifeliness [...], nurturance of talents, integrity and the setting of an example to others.

Die tema van verraad, die volksmoeder en volksnasionisme tree dus spoedig in dramas na die Anglo-Boereoorlog na vore. Hierdie temas sou in latere tekste nog duideliker na vore tree en daardeur die getuienis word van 'n veranderende kultuur-historiese identiteit (Smit 1974: 82, soos aangehaal).

3.2 Verraad

Die tema van verraad kom gereeld in dramas na die Anglo-Boereoorlog voor. 'n Voorbeeld is Melt Brink (1961) se Die verlore seun: een uit die vele voorvalle in die Tweede Vryheidsoorlog, wat in 1916 vir die eerste keer verskyn het onder die titel Die National Scout of Die verloren zoon.

Die verraaier is Karel van Zyl. Sy moeder, Martha, verneem in die tweede bedryf dat hy 'n National Scout geword het, maar aan die einde van dieselfde bedryf ontmoet hulle mekaar van aangesig tot aangesig as Karel die vyand na sy ouerhuis lei (wat dan afgebrand word). Dit is 'n bitter ontmoeting waarin sy hom totaal verwerp. Na die oorlog ly nie net Karel nie, maar ook sy familie, omdat die gemeenskap die familie verwerp. As gevolg van Annie en Lenie se tussenkoms word hy in die slot met sy ouers versoen, maar sterf melodramaties nadat hy hul vergifnis ontvang het.

In die teks word Karel eensydig vanuit die perspektief van die Afrikaner voorgestel. Reeds voor die oorlog was sy "oortreding" dat hy uit die Afrikanerkring, dit wil sê die volkskring, getree het. In die eksposisie word hy veroordeel vir die Engelse koerante wat hy lees en omdat hy op skool aan Engelse vriende voorkeur gee het. Deur hierdie voorstelling gee die dramaturg 'n

aanduiding dat Afrikaners nie 'n eendragtige, monolitiese blok vorm nie, en veroordeel hy indirek hierdie stand van sake deur Karel op die einde tot "inkeer" te laat kom.

In die dekades na die eerste publikasie van *Die verlore seun*, sou die voorstelling van die verraaier, óók as 'n aanduiding van 'n wisselende kultuur-historiese identiteit, omkeer. Aan die einde van die tweede bedryf spreek Karel se moeder 'n stroom invektiewe oor hom uit (Brink 1961: 38):

Monster! ... slang! ... gaan weg voor my oë, ellendeling! Lae verraaier! ... (Hartstogtelik tot die offisier). Laat hom loop, jaag hom uit die huis uit. Meneer! ... Hy is my eie seun! ... Die duiwel het sy eie bloed verraaier! Ek wil hom nie langer sien nie! Ek vervloek hom!

In N.P. van Wyk Louw se *Die pluimsaad* waai ver wat vyftig jaar later opgevoer is, laat president Steyn hom egter sagter oor 'n verraaier uit voordat hy sy doodvonnis bekragtig (Louw 1981: 78): "Hoe sal ek 'n man kan laat straf omdat hy net vroeër as ons bestes aan oorgee gedink het?" In Deon Opperman se *Donkerland*, wat weer dertig jaar na *Die pluimsaad* waai ver vir die eerste keer opgevoer word, is die beeld van die joiner nog kompleks as in die vorige twee tekste. Dit is die gevolg van die stel van uiteenlopende gesigspunte deur alle betrokkenes by die situasie: Anna, die vyand (John Walsh) en niewittes (Bongani teenoor Matyana). Die gehoor verneem dus nie 'n standpunt vanuit een perspektief nie. Ook maak Anna nie van dieselfde invektiewe as Martha van Zyl in *Die verlore seun* gebruik nie, maar neem 'n teenoorstaande standpunt in deur die summiere skiet van 'n verraaier as moord te bestempel (Opperman 1996: 72).

3.3 Die volksmoeder

Die wyse waarop Afrikaanse vroue in dramas oor die Anglo-Boereoorlog voorgestel word, stem met Brink (1990: 281) se opsomming van die volksmoeder ooreen: "Afrikaner women had a purifying and ennobling influence on their menfolk; they would sacrifice much for their families and were loyal housewives and tender nurses, earnest in prayer, sage in advice, with a great love of freedom and steadfastly anti-British [...]". Die meeste van hierdie kenmerke tree na vore in die voorstelling van konsentrasiekamptonele in die betrokke dramas.

In Horatius (1917) se *Mag is reg* word Sannie, Lenie, Hester en die bejaarde oom Fritz na 'n konsentrasiekamp weggevoer en die plaaswerf vernietig. Hester se voormalige vriend, Jan Schutter, is as die kampkonstabel aangestel en ander hensoppers as kommissaris en superintendent. Ella, dogtertjie van David en Sannie van der Merwe, sterf in die kamp.

Daar word in die teks besonder baie klem op goedkeuring deur die vrou vir mans se optrede gelê. Oom Fritz reageer soos volg op Fanie se patriotiese woorde (Horatius 1917: 8): "[...] ik weet hoe jouw liewe moeder met die hartstogtelike liefde van die tiepiese Vrijstaatse vrou vir vrijheid en reg, haar met bewing daarvoor sal verheug het"; op bladsy 13 sê Fanie aan Hester: "[...] in die donkerste oomblikke sal die man naar die vrouw sien vir aanmoediging" (oorspronklike kursivering); en op bladsy 26 verklaar Lenie: "Ik lê mij beste en mij liefste op die altaar vir land en volk".

Daarteenoor staan die vroue se skerp minagting vir die Engelse en verraaiers.

Voordat die opstal afgebrand word, sê Lenie aan die Engelse kaptein Jones (bladsy 41): "[...] geen Vrijstaatse dogter sal haar ooit so verlaag nie om in die teenwoordigheid van 'n vijand één traan te stort nie [...]". Haar minagting vir die verraaier Jan Schutter blyk nog duideliker, in die konsentrasiekamptoneel, uit die volgende spreekbeurt (bladsy 49):

Een konstawel! Dit noem jij jou – 'n boer konstawel! Van al die veragtelike dinge is dit die mees veragtelike ding; en van 'n boer konstawel met 'n kakiepakkie wil ik geen weldaad ontvang nie, al moet ik liever sterwe.

Die voorstelling van die lot van vroue, kinders en bejaardes in konsentrasiekampe was, as gevolg van die nabyheid van die gebeurtenis, bedoel om by die gehoor positiewe en negatiewe gevoelens te wek. Negatiewe gevoelens is gewek deur die voorstelling van die lyding wat die vyand en verraaiers teweeggebring het, en positiewe gevoelens deur die voorstelling van dapperheid, patriotisme en huislikheid (vergelyk Brink 1990: 281, soos aangehaal). Daardeur het 'n ideologiese stoot-en-trek-aksie ontstaan wat daartoe gelei het dat die voorstelling van republikeinse nasionalisme in kommando- en kamptoneel ná die oorlog gegroei het tot 'n volksnasionisme, en uiteindelik tot 'n spesifieke Afrikanernasionalisme.

Die interpretasie van die tema van die volksmoeder, is, soos die tema van die verraaier, ook in latere Afrikaanse dramas omgekeer. Daarvan is Reza de Wet (1991) se Nag, Generaal 'n voorbeeld. Magda is met die swaargewonde Generaal getroud, maar by haar is daar min sprake daarvan dat sy soos 'n volksmoeder 'n "purifying and ennobling influence" op hom het of 'n lojale huisvrou en sorgsame versorger (Brink 1990: 281) is. Sy neem hom skerp kwalik dat hy hul asmatiese seun oorlog toe gedwing het, waar hy nie soos 'n volksheld gesterf het nie, maar aan versmoring. Daarby word die Generaal nie as die sterk leier en held voorgestel nie: hy kwyl en moet soos 'n baba gevoer word.

3.4 Volksnasionisme

As 'n vorm van primordiale identiteit vereis volksnasionisme van die individu lojaliteit aan 'n kultuurgroep. Primordialisme vorm, omgekeerd, ook die basis vir eise deur die groep aan die individu. Laasgenoemde neem in die betrokke tekste die vorm van die temas plig en eer.

In Harm Oost se Ou' Daniel beroep die swendelaar Billy Black hom op sy Afrikanerskap om Daniel oor te haal om sy grond aan hom te verkoop, maar wanneer sy ware motiewe aan die lig kom, merk Gert op (Oost 1907: 43): "Dis daarom droewig... Afrikaner teen Afrikaner. Die grootste vijande van ons nasie is onszelf." As "boere-verneuker", dit wil sê as verraaier, vertoon Billy nie lojaliteit aan die groep nie, kom hy in wese nie sy plig as Afrikaner na nie.

Die verband tussen Afrikanerskap en plig, blyk onder andere uit Fanie se woorde aan Hester in Mag is reg (Horatius 1917: 28): "[...] plig roep mij en ik weet vader en Hester sal die laaste persone in die wêreld wees om in mij weg te staan. Die Afrikaner het dit in die land al van die begin geleer om sij offers te bring vir vrijheid en vir reg". Op bladsy 32 gee hy egter toe dat hy nie altyd seker is waarheen plig lei nie: "Maar als die weg van plig mij duidelik word sal ik dit volg, lewe of dood".

In latere Afrikaanse dramas waarin die Anglo-Boereoorlog 'n rol speel, is egter nie al die karakters bereid om die "weg van plig [kom] lewe of dood" te volg nie.

In die slot van N.P. van Wyk Louw (1981: 82) se *Die pluimsaad* waai ver beskou Steyn dit wel as sy plig, sy "dure eed", om nie die "vrede [te] onderteken wat die onafhanklikheid van die Vrystaat weggee nie". Die rede vir Steyn se weiering was dat hy die ontstaan van die onafhanklike republiek, wat in 1961 sou plaasvind, in die vooruitsig gestel het. Met die totstandkoming van 'n onafhanklike republiek sou die Afrikaner sy politieke identiteit verwesenlik en daardeur die gevolge van die Anglo-Boereoorlog, naamlik die verlies van die twee Boererepublieke, omkeer.

In André P. Brink (1997) se *Die jogger distansieer Ilse* haar egter van die Anglo-Boereoorlog en, per implikasie, van die plig wat die idee van die Afrikaner-as-groep haar oplecirc; "Dis lankal verby, Pa," sê sy op bladsy 16, en, nog sterker, op bladsy 79: "Alles wat Pa ooit liefgehad het – Pa se God, Pa se volk, die grond, alles – ek spoeë daarop".

4. Samevatting

Comaroff en Stern (1995: 5) wys tereg daarop dat ekstreme vorme van primordialisisme in ons tyd onaanvaarbaar is. In die plek daarvan stel hulle 'n "[...] hybrid that tempers primordialism with a careful measure of constructionism" (bladsy 5). Soos Stalinisme, Fascisme en Nazisme, was die apartheidsideologie 'n ekstreme vorm van primordialisisme. Dié rigtings het vanaf die twintigerjare opmerklik ontwikkel en literêr-dramaties tot "[...] new aesthetic responses to [...] changing circumstances" (Brink 1998: 29) geleë. Ten opsigte van die Afrikaanse drama het aspekte van identiteit die afgelope eeu selfs 'n ommekeer gemaak. Dit is teen hierdie agtergrond dat ons Ilse se woorde in die vorige aanhaling moet lees.

Omdat dramas dikwels 'n weerspieëling is van die werklikheid waarop hulle gebaseer is, bied hulle veranderende kontekste 'n sleutel vir die verklaring van hulle veranderende "werklikheidsbeeld" en "kultuur-historiese" identiteit (Smit 1974: 82). In Afrikaanse dramas oor die Anglo-Boereoorlog wat tot 1920 geskep is, het daardie identiteit tydens die oorlog met republikeinse nasionalisme verband gehou. Dié toneel het na die oorlog verdwyn, maar die temas wat daarmee saamgegaan het, is deur intellektuele en ideoloë in die Afrikanergemeenskap oorgeneem en uitgebou. Hierdie uitbouing was nie net 'n reaksie op Britse sosiale en ekonomiese imperialisme na die oorlog nie, maar ook die gevolg van voortgesette Nederlandse en Duitse beïnvloeding. Laasgenoemde blyk in die Noorde, dit wil sê Pretoria, onder andere uit die bedrywighede van die rederykerskamers Wilhelmina en later Onze Taal.

Geplaas teen die perspektief wat die einde van die twintigste eeu bied, word die tekste oor die Anglo-Boereoorlog ook deur hulle stiltes gekenmerk. Oor die groeiende armlankdom, wandade wat Afrikaners tydens die oorlog gepleeg het, dat op kommando ongedisiplineerdes en lafhartiges voorgekom het, die rol wat swartmense in die oorlog gespeel het, of dat die stryd van die Boerevolk nie noodwendig op goddelike sanksie aanspraak kon maak nie, laat dié dramas nie veel blyk nie.

Universiteit van Suid-Afrika

Bibliografie

- Binge, L.W.B. 1969. *Ontwikkeling van die Afrikaanse toneel (1832-1950)*. Pretoria: Van Schaik.
- Bosman, F.C.L. 1980. *Drama en toneel in Suid-Afrika, Deel II: 1856-1912*. Pretoria: Van Schaik.
- Brink, André. 1998. *Stories of History: Reimagining the Past in Post-apartheid Narrative*. In: Nuttall, Sarah & Coetzee, Carli (eds) *Negotiating the Past: The Making of Memory in South Africa*. Cape Town: Oxford University Press, pp. 29-42.
- Brink, André P. 1997. *Die jogger: 'n drama in twee bedrywe*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Brink, Elsabé. 1990. *Man-made Women: Gender, Class and the Ideology of the Volksmoeder*. In: Walker, Cheryl (ed.) *Women and Gender in Southern Africa to 1945*. Cape Town: David Philip, pp. 273-292.
- Brink, J.N. 1940. *Oorlog en ballingskap*. Kaapstad: Nasionale Pers.
- Brink, Melt. 1961. *Die verlore seun: een uit die vele voorvalle in die Tweede Vryheidsoorlog*. Tweede uitgawe, derde druk. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- Coetser, J.L. 1999. *KWU-werkendeklasdramas in Afrikaans (ca. 1930 – ca. 1950)*. *Literator*, 20 (2): 59-76.
- Comaroff, John L. & Stern, Paul C. 1995. *New Perspectives on Nationalism and War*. In: Comaroff, John L. & Stern, Paul C. (eds) *Perspectives on Nationalism and War*. Luxembourg: Gordon & Breach, pp. 1-13.
- De Wet, Reza. 1991. *Nag, Generaal*. In: De Wet, Reza. *Vrystaat-trilogie*. Pretoria: HAUM-Literêr, bladsy 113-151.
- Du Toit, S.J. S.j. *Magrieta Prinsloo*. Tweede uitgawe, derde druk. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- Hofmeyer [Hofmeyr], Isabel. 1980. *Perspectives on Working-class Life Among Black and Afrikaanse Writers, 1890-1930*. *Africa Perspective*, 16: 22-41.
- Hofmeyr, Isabel. 1993. *Building a Nation from Words: Afrikaans Language, Literature and Ethnic Identity*. In: Marks, Shula & Trapido, Stanley (eds), *The Politics of Race, Class and Nationalism in Twentieth-century South Africa*. London: Longman, pp. 95-123.
- Horatius (pseud.) 1917. *Mag is reg: Treurspel uit die Boere-Oorlog in 4 Bedrijwe*. Kaapstad: De Nasionale Pers.
- Louw, N.P. van Wyk. 1981. *Die pluimsaad waai ver, of, Bitter begin*. Kaapstad:

Human & Rousseau.

Oost, H. 1907. Ou' Daniel: Afrikaans Toneelspelletje. 2de druk. Pretoria: Volkstem.

Oosthuizen, S.P.R. 1975. Die beheer, behandeling en lewe van die krygsgevangenes gedurende die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902. D. Phil.-proefskrif, Universiteit van die Oranje-Vrystaat, Bloemfontein.

Opperman, Deon. 1996. Donkerland. Kaapstad: Tafelberg.

Pretorius, Fransjohan. 1988. Kommandolewe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902. D.Litt. et Phil.-proefskrif, Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria.

Roodt-Coetzee, Kotie. 1941. Musiek en toneel in die krygsgevangenekampe. Die Huisgenoot, 24 Oktober, bladsy 13, 15, 35.

Smit, Bartho. 1974. Die krisis van ons werklikheidsbeeld in drama en epiek. In: Smit, Bartho. Losgoed. Johannesburg: Perskor, bladsy 81-120.

Van der Merwe, Floris J.G. 1995. Sport en spel in die Boerekrygsgevangenekampe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902. Stellenbosch: Universiteit van Stellenbosch. (Universiteit van Stellenbosch Annale 1995/1).

Warwick, Peter. 1983. Black People and the South African War. Cambridge: Cambridge University Press.

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 2. Desember 1999

[Temanommer](#) | [J.L. Coetser](#) | [Frederick Hale](#) | [Ena Jansen](#) | [Paul Schulten](#) | [J.C. Steyn](#) | [Chris van der Merwe](#)

Differentiating the concentration camps in Chris. C. Euvrard's Twee Susters

- Frederick Hale -

Abstract

Letterkundigen en historici hebben verscheidene aspecten belicht uit diverse literaire genres over het leven in de concentratiekampen, waarin meer dan 100.000 Afrikaners waren geïnterneerd tijdens de Boerenoorlog. De meeste interesse ging uit naar autobiografische verhandelingen. Tot nu toe was er betrekkelijk weinig aandacht voor literaire reconstructies van de omstandigheden in deze zo scherp veroordeelde kampen. Bijna geheel over het hoofd gezien is Twee Susters, geschreven door Chris C. Euvrard, een voormalige kampbewoonster en afkomstig uit de Oranje-Vrijstaat, die meerdere maanden in Heilbron en Oost-Londen heeft doorgebracht. Hoewel haar novelle, die zo'n 11 jaar na haar bevrijding is geschreven literaire finesse mist, heeft de Zuid-Afrikaanse Akademie voor Taal, Letteren en Kunst het verhaal toch geprezen wegens de historische verdienste en is het alleszins de moeite waard, omdat hier het Manicheïsch ethnisch dualisme vermeden wordt dat zoveel van de vroege Afrikaanse literatuur over de oorlog heeft besmet.

The embittering trauma of the Second Anglo-Boer both nurtured the unfolding of Afrikaner nationalism and provided a plethora of thematic material for Afrikaans literature in several genres. One pivotal element in the collective memory of Afrikanerdom was the devastating British policy of herding Afrikaans women and children into concentration camps and destroying their farms as part of the imperial strategy of pressuring the Boer guerrillas into capitulating long after the republican capitals of Bloemfontein and Pretoria had been captured. For decades memoiristic literature helped to preserve horrific visions of suffering and degradation. The memoirs of such erstwhile inmates as Elizabeth Neethling, Lenie Boshoff-Liebenberg and Sarah Raal that were published between 1902 and the late 1930s contributed to a legacy of bitterness. Though unabashedly tendentious, these and other works, when considered as products of victims of an embittering war, have proven invaluable as historical documents. But accounts of life in the camps have also appeared in fictional dress, though they have never been given their scholarly due. Indeed, one of the earliest novels by an Afrikaans woman, Twee Susters by Chris. C. Euvrard, has been almost entirely overlooked. To be sure, as literary art this novella has relatively little to commend it. It is nonetheless a valuable record by an indomitable young inmate whose perceptions of life in two camps counter those of many of her fellow Afrikaners, not least because Euvrard experienced life in two entirely different internment facilities and wrote with what appears to be uncompromised sincerity about both the tribulations of the one and the merits of the other, but also because this young author avoided the Manichaeian ethnic stereotyping, common in much other early Afrikaans literature about the Second Anglo-Boer War, which vilified the British.

The young English philanthropist Emily Hobhouse played an instrumental rôle in calling British public attention to the plight of the concentration camp inmates after

visiting several of them during the first half of 1901. Her Report of a Visit to the Camps of Women and Children in the Cape and Orange River Colonies, issued in London in 1901, was grist for the pro-Boer mills in the United Kingdom.

One of the earliest corroborative treatments by a South African was *Should We Forget?*, by E. Neethling (née Murray), the widowed wife of Hendrik Ludolph Neethling, a prominent if controversial Dutch Reformed dominee in the eastern Transvaal who, together with her two daughters, was compelled to reside in the Pietermaritzburg concentration camp for approximately the final year of the war. Neethling focuses on the general and virtually unrelenting misery which she and other inmates were forced to endure.

Quantitatively, professional historiography of the concentration camps has always lagged far behind the propagandistic material. In his *Die Konsentrasiekampe*, J.C. Otto argued that the British had established the camps chiefly as a means of hastening the end of the protracted war after the occupation of Bloemfontein and Pretoria by deliberately compelling Boer women and children to live in misery and thereby force their fighting menfolk to the negotiating table. Otto's incendiary allegations about deliberate starvation and other purposeful mistreatment did not remain unchallenged long. Colonel A.C. Martin, included a detailed riposte in his own book about the concentration camps. It was a volume which sought to demythologise the camps and lay the axe to various "fables" which had developed about conditions therein (Martin 1957).

Euvrard's reconstruction of the British pillaging of a Boer farm and adolescent life in two concentration camps mirrors her own wartime experience, and her mixed portrayal of and attitudes towards the imperialist foes possibly stems in part from her interethnic pedigree. Born at Kroonstad in the Orange Free State in 1886, she was the daughter of an Afrikaans advocate from Montagu, George Frederik Euvrard, and his wife, whose maiden name was Taylor. Young "Chrissie" grew up on the family farm "Siberië" between Heilbron and Kroonstad. When the war erupted in 1899, her father and brother joined a Boer commando but were eventually taken prisoner; the elder Euvrard having been wounded in battle. British soldiers raided Siberië, burnt the farmhouse and escorted Chrissie and her female relatives to the camp at Heilbron. While incarcerated there, she was diagnosed with tuberculosis, to which she nearly succumbed. From Heilbron this remnant of the Euvrard family was transferred to the camp near East London. Dot Serfontein speculates that this move was "waarskynlik as gevolg van die tussenkoms van eertydse rojalistiese vriende" but does not adduce evidence for that contention. In any case, the future author recovered somewhat in this second camp, the Euvrards survived the war and after the restoration of peace, Chrissie qualified as a teacher and, though still in fragile health, launched her pedagogical career at a farm school in the Orange Free State. [\(1\)](#)

During the latter half of her twenties, i.e. shortly before the outbreak of the First World War, Euvrard's respiratory health again deteriorated. Compelled to suspend her teaching career, she took up the pen to counter the boredom of endless recuperative hours spent in bed and in an armchair. Her first major literary product was *Twee Susters*, which one of her former teachers, John Meyer, submitted on her behalf to what had been founded as *De Zuid Afrikaanse Akademie voor Taal, Letteren en Kunst* but, with the evolution of Afrikaans, became *Die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns*. [\(2\)](#) The Akademie awarded Euvrard its initial literary prize in 1914. The manuscript was printed serially in the semi-monthly journal *Die Brandwag*, the organ of the *Afrikaanse Taalgenootskap*, then

edited by W.M.R. Malherbe, between 15 August and 15 November of that year. In 1915 *Twee Susters* was published as a book which, according to Serfontein, was "standaardlesstof" for Afrikaans children of her generation. (3)

The plot of *Twee Susters* is disarmingly simple. Spanning a mere eighty pages and divided into eight chapters, the narrative is told from a conventional, omniscient narrative point-of-view. On the farm "Geluksfontein" near Heilbron in the Orange Free State, the presence of the Van Eeden family has been reduced to the mother, Bettie, and two teenaged daughters, Hettie and her younger sister Lena, because the father and son, Fanie, have gone off to do battle against the British during the 1899-1902 war. Precisely when the initial scenes take place is unspecified, although the general chronology of events strongly suggests the latter half of 1901. Mrs Van Eeden's sister, Sannie Steijn, suddenly appears to warn the family that the "khakies" are marching towards their farm. Her alarm comes too late; within minutes uniformed British soldiers ride into the farmyard and ask the Van Eeden girls where their brother is. Unable to take captive the absent young man, they proceed to kill some of the livestock. One officer, however, a young English immigrant named Horace Howard, is an acquaintance of Sannie Steijn and converses with this initially hostile woman, who briefly helped to raise him after the death of his mother. Later in the day the relational frost between them thaws and the girls' fear of these unwelcome armed visitors subsides. The latter leave to participate in a battle nearby but soon return with three Boer prisoners, two of whom are Mr. Van Eeden, who has incurred a wound in an arm, and his son, both of whom are sent to Ceylon for the duration of the war. Howard, who began to study medicine in the United Kingdom shortly before the war erupted, very briefly assists in the care of the wounded prisoners before he and his comrades must leave a second time. This youthful officer promises the family that he will attempt to assist them in some unspecified way. This willingness to help may stem from his acquaintance with Sannie Steijn or his attraction to her nieces. During the next several weeks Hettie's fiancé and other Boer soldiers visit Geluksfontein, where the women and girls, having heard about the British scorched earth strategy and opening of concentration camps, are busy baking and otherwise preparing for the eventuality of being forced to leave their property. Their fears prove to be well-founded. Imperial soldiers again visit the farm, arrest its occupants, and burn down the well-furnished house. The Van Eeden women, Sannie and one of the servants at Geluksfontein, a man named Witbooi, are compelled to mount a wagon bearing several of their neighbours who are being taken to the camp at Heilbron.

These newly arrived inmates immediately discover that living conditions there are dreadfully primitive. Despite some initial grumbling about their makeshift accommodations, the Van Eedens and Sannie Steijn soon learn to cope with them, as do their neighbours in the camp whom they befriend. A spirit of mutual aid and support prevails. Fever and various other illnesses soon begin to take their toll, however. Minnie, the infant daughter of their neighbours the Naudés, succumbs, while Lena repeatedly falls ill, and at one point the attending physician informs her mother that her daughter does not have long to live. Almost miraculously, the emotionally and physically resilient Lena survives the ordeal. Her Aunt Sannie is taken to the camp's infirmary but eventually leaves it without permission, explaining to her relatives upon returning to their quarters that she simply could not stand being in an atmosphere of almost constant death.

After an unspecified period which Euvrard's loose chronological framework suggests lasts a few months, the Van Eedens accept an offer to be transferred to a camp at East London. They settle into immeasurably superior accommodations

there which in some respects outstrip those they had experienced on their farm in the Orange Free State. Their stint in the Eastern Cape is thus a relatively joyful period, capped by the cession of hostilities and their release, when Hettie's fiancé arrives accompanied by some of his comrades-in-war whom the Van Eeden girls met on their farm before being incarcerated. In an implausible dénouement, Hettie and one of the other young females with whom they have lived in the Heilbron and East London camps discuss their engagements to two of these erstwhile guerrillas, while another former soldier broaches the possibility of marrying Lena, who insists that at age fifteen she is too young to make a nuptial commitment. *Twee Susters* concludes with post-war picnics near East London. Euvrard gives no indication of the family's full reunion other than mentioning that Lena's and Hettie's father and brother, prisoners-of-war in Ceylon, are expected to return to their home.

Clearly Euvrard wrote from an Afrikaans perspective and did not seek to veil her loyalty to her ethnic group, which she consistently portrays in idealised terms, but *Twee Susters* nonetheless distinguishes itself by its relative freedom from the general vilification prominent in much early twentieth-century Afrikaans literature about the war. Indeed, her depiction of British military personnel is at times disarmingly sympathetic. Euvrard's differentiated depiction of the behaviour of the soldiers who initially visit Geluksfontein underscores her willingness to avoid a one-sided caricature of these foes. Some of the khakies, to be sure, are no less boorish than the Boers and evince a vandalistic mentality with no respect for animal life or others' property. Euvrard's summary of their destruction of the Van Eeden's poultry is a succinct and poignant portrayal of the wanton behaviour: "Daar was nou 'n hele klomp soldate, en elk een doet sijn best om net so veel pluimvee dood te maak als hij met moontlikheid kon. Hoenders, eende, ganse, en kalkoene — alles word met klippe gegooi of met stukke hout doodgeslaan" (p. 6). Subsequently the Van Eedens' servant, Witbooi, underscores the point and links it to the general character of the resented British: "Die Engelse, nee nonnie, hulle is nie goed nie", he tells Hettie. "Hulle het eers al die hoenders en eende en goed gemoor, toe steek hulle al die vark dood, wat in die hok was, en laat hulle so lê; en bo-op steel hulle die perde wat nooi Sannie vanmorre meegekome het" (p. 13). The destruction of the livestock is obviously part of the scorched earth strategy intended to destroy the economic foundation of the Boers' guerrilla warfare, but Euvrard suggests that the conduct of the soldiers who invaded the Van Eeden farm also encompassed simple dishonesty quite apart from strategic considerations. A confrontation between Sannie Steijn and one of the British soldiers illustrates the point: "Hij staat met sijn rug naar tant Sannie en steek net sijn hand uit om 'n pot komfijt van een van die rakke af te haal". The dauntless Boer woman strikes him sufficiently hard on his jacket to make him drop the pot he has attempted to steal and calls him "Jou verduiwelse kind!" (p. 6). Euvrard also emphasises that despite initial promises to the contrary, the Van Eedens receive no recompense for the food they prepare for their unwelcome callers, who hurriedly depart in order to participate in a battle nearby. Indeed, the invasion of Geluksfontein by this party of hostile military men can be read as a microcosm of the intrusion of the British Empire into Southern Africa generally, as seen from a Boer perspective. Condescending British attitudes towards the Afrikaners also find expression, though only indirectly voiced by Sannie, who resents being referred to as the "old lady": "En dan beskou hulle 'n mens of jij 'n wilde dier is" (p. 8). Had Euvrard continued to plough this potentially fertile field in the subsequent chapters of *Twee Susters*, it conceivably could have added another dimension of meaning to her narrative.

On the other hand, in the first two chapters Euvrard also stresses the civility of

some of the British soldiers. Horace Howard is a man of gentlemanly demeanour who treats Sannie Steijn politely and to whom both of the Van Eeden girls seem attracted. The overarching attitude of these Afrikaners towards him is far less one of hostility than of disappointment that he is fighting on the imperial side that threatens their prosperous existence. "Hij het in Afrika groot geword en als hij wou veg, kon hij ons mense gehelp het en nie vir die Engelse nie", laments Sannie (p. 10). When Howard and several of his colleagues return to Geluksfontein bearing the wounded father of Hettie and Lena as well as another injured prisoner of war, Cornelis Theron, these vanquishing British military men assist in providing medical care for their prey. Yet ultimately it is they who burn the Van Eedens' farmhouse, and when Hettie and her mother sob bitterly over the loss of their home, one of the soldiers ridicules their grief. Again the dauntless Sannie lashes out physically at him (p. 38).

Euvrard's treatment of the concentration camp at Heilbron meshes fairly well with the severely critical accounts of the camps generally in earlier works by e.g. Hobhouse and Neethling but does not embody the bitterness which is a hallmark of some of those more immediately tendentious narratives. En route to this camp the Van Eedens' reaction to living conditions in captivity is marked by apprehensiveness heightened by unfamiliarity and, apparently, a degree of fear. When, for instance, it becomes obvious that she and her relatives will be required to sleep on a wagon, Hettie's response underscores a sense of nervous vulnerability to other ethnic groups. "Ons kan tog nie so slaap nie", declares this teenaged girl. "Als ons alleen was, dan was dit niks, maar met al die menigte van soldate en kaffers om ons!" (p. 41).

After their arrival at Heilbron, their greatest concern is not about mistreatment by either the British or the natives who are employed there, but with woefully hygienic conditions and the frequency of disease resulting therefrom. Death becomes a Leitmotiv in the narrative. The health of one very young inmate, the infant daughter Minnie of the Naudés who has fallen ill on the way to Heilbron, continues to decline in that camp, and before long she dies and her corpse is brought to the *lijktent*, a concept familiar from earlier narratives about the camps. So dominant is the theme of death in Euvrard's memory that her characters repeatedly voice their abhorrence of it. Tante Sannie remarks to her sister, "Bettie, jij kan vir mij glo dat dit vreeslik treurig bij die kerkhof was. Daar werd nie minder dan ag mense begrawe nie en dan sê die mense nog dat die niks buitengewoons is nie. Daar is baje keer nog meer. Wat vir mij ook vreeslik naar was, is dat daar net twee gate was vir die ag lijke" (p. 55). Lena echoes a similar sentiment in a conversation with her mother. "Dit is vreeslijk naar om te sien hoe die doodskiste één op die ander op karre opgepak is. Daar is ook nie perde of muile in die karre nie, maar 'n klomp seuns en mans moet dit trek" (p. 55).

Health conditions deteriorate further not long after the Van Eedens arrive at Heilbron. The measles epidemic takes a heavy toll, while other diseases also claim victims. Hettie, Lena and Sannie are all hospitalised with fever. Lena is discharged within three days, but Sannie must remain in the infirmary for weeks. After a month, however, this irrepressible woman leaves it on her own initiative and returns to the tent where her sister and nieces were staying. "Kind", she explains to Lena, "ek het weggeloop van die hospitaal want ek kon dit nie langer uithou nie. Ek het gister opgestaan en moes nog omtrent 'n week daar blij, maar dit is so naar om tussen so 'n klomp siek en sterwende mense te wees dat ek maar weggeloop het" (pp. 59-60). In one of the most unmistakably autobiographical segments of the narrative, Lena falls ill again, apparently suffering a respiratory ailment. After ten

days of ineffective treatment, the camp physician informs Sannie that nothing more could be done for her favourite niece, who cannot be expected to live longer than a week. Eventually Lena defies expectations and recovers. In the meantime, her case has been emotionally traumatic for her relatives and friends, especially Sannie, who tries to spare Hettie from the anticipation of her sister's imminent demise. "Dit is bitter swaarder als die dood kom, maar om elke oomblik die dood te verwag is nog baie swaarder", explains Sannie (p. 64).

Euvrard's recollections of other tribulations of the Heilbron camp pale in comparison to her memory of being surrounded by death. Unlike some of their fellow inmates, the Van Eedens have brought a considerable supply of provisions. Moreover, they have sufficient funds to purchase furniture in Heilbron. Yet they discover that the camp has far too few ovens to allow all the residents to bake conveniently, and while the camp is fairly clean, this tidiness has been at the price of burning large amounts of manure, old shoes, rags and other refuse. "Moenie praat van die nare reuk nie", replies another girl whom Lena queries about the stench that must have emanated from the fires (p. 58). Moreover, initially the supply of water is so inadequate that the inmates cannot satisfy their needs simultaneously. One of Lena's new friends, Sarie van der Merwe, explains that "jij sien ons krij so min water dat ons nie kan uit kom nie, dan leen ons maar één bij die ander water en betaal weer terug als ons water krij. Baje keer is dit maar net 'n koppie water, maar die moet terug gegee word". This more seasoned resident of the camp assures Lena, however, that there has recently been boring for water and that the installation of a hand pump is imminent (p. 52).

The ambivalent depiction of British military personnel in the first four chapters of *Twee Susters* also stands out in bold relief in comparison with those in which Euvrard describes the interaction between the inmates on their way to and at Heilbron and the personnel who escort them to and supervise them at that camp. Bettie van Eeden initially refuses to allow her daughters to socialise with the British, a refusal which prompts one of their officers to assure her that he knows every one of the men under his command. "Hulle is almal van ordentelike families en is goed opgevoed", he insists. "Ons is almal "Australian Bushmen," en die hele troep bestaan uit vrijwilligers en uitgesoekte mans daarbij". This warrant suffices to assure the concerned mother that Hettie and Lena will not be violated. "Ek dag dat hulle maar gewone soldate is", she explains. "Dan is dit ook daarom dat hulle sulke goeie maniere het. Ons het al daar oor gepraat dat die soldate so anders is als die wat altijd bij ons op die plaas gekom het" (p. 45). Possibly reflecting their indebtedness to egalitarian social convictions, at least within their own ethnic group, the Van Eedens respect the perceived willingness of British officers and enlisted men to fraternise with one another. "Nou kan 'n mens sien dat dit waar is dat die soldate ordentelike mans is", remarks Hettie upon observing this phenomenon, "anders sou hulle en die offisiere nie sulke groot maats wees nie" (p. 47). The medical personnel at the Heilbron camp are also portrayed as sympathetic and concerned professionals.

The history of the short-lived camp at East London has never been written, but contemporary accounts of it in the local press were glowing (4). Much of Euvrard's retrospective description of it in *Twee Susters* corroborates them and reads almost like advertising copy for an Edwardian working-class seaside resort. When the Van Eedens and the Naudés arrive there burnt from the wind and sun after being transferred from Heilbron in open wagons, they behold a highly appealing sight. Euvrard's foundational description of what they observe and their initial reactions to it merits quotation in extenso:

Bij die nuwe kamp gekom, was die mense baie verwonderd om lange rye sink huise te sien in plaats van tente. Natuurlik was hulle hieroor baie blij. Selfs die mense, wat teen hulle sin gekom het, was nou blij dat hulle daar was, want alles was so anders dan op Heilbron. In die strate sowel as in elke kamer was elektrieslig. Dan was daar 'n rye kombuise tussen elke twee rye huise, en vir elke kamer was daar 'n vuurmaak-plek in die kombuise. Die water was in pijspe aangelê en bij elke kombuis kon die mense water kry (pp. 69-70).

So overwhelmed by the sight is Sannie that she exclaims, "Dit is hier soos die paradys na Heilbron se kamp". She details the contrast by juxtaposing the abundant vegetation of the East London facility with the sparse terrain of that in Heilbron, where there "was niks als die kale vlaktes, en dan bak die son in die somer so vreeslik op die tent en die hittigheid slaan weer op uit die aarde". Both she and her sister express unbridled gratitude to be at the East London camp (p. 70). After settling in for a stay of approximately two months before the armistice, the Van Eedens discover that the largest building at the camp is its hospital, that firewood is readily available, that an apothecary is located near the physician's consulting rooms, and that they have access to a kitchen with zinc ovens large enough to allow several families to bake simultaneously. The existence of two rows of bathrooms, one for each gender, heightens their joy at being in East London, as does their discovery of a sophuis, "waar vir die siek mense sop gekook word" (p. 72). The family's only disappointment occurs when they learn that contrary to rumours, they and the other inmates are not being given an afternoon on which they can leave the camp and go to the sea (pp. 72-73). Apart from the frustration stemming from that false rumour, Euvrard relates nothing on the debit side of the camp's ledger.

When considering Euvrard's reconstruction of her family's life in two concentration camps and the preceding seizure of their farm in the context of memoiristic literature of the concentration camps, it should be borne in mind that in certain respects she departed from what by 1913 had become conventions in this sub-genre. Conspicuously absent, for instance, is any sense of embitterment (in contrast to accounts by Neethling and many other former inmates), and there is no evidence of disappointment on the part of any of the characters over losing the war in 1902. A spirit of revenge is simply not present in *Twee Susters*. Nor does one find any hint of the conspiracy theories that subsequently peppered some Afrikaners' reminiscences, most notably those of Sarah Raal regarding poisoned sugar. Euvrard did not foist upon her readers condemnations about the concentration camps, their administrators in general, or the British as a people. Finally, she did not pass explicit judgment on the morality of the 1899-1902 war as such or seek to explain what the purpose of the camps was. With what appears to be remarkable fidelity more than a decade after the event, Euvrard merely recreated the perceptions of an adolescent girl and respected the limitations thereof.

Her fictionalised account deserves to be read accordingly as a retrospective contribution to the literature of the Second Anglo-Boer War. No more than any other single treatment by an inmate of conditions in the camps, whether fictional or nonfictional, should it be regarded as a comprehensive view of life there. It does not disprove the testimonies of other witnesses. *Twee Susters* does, however, remind us that human experience is subjective and inherently limited, and, moreover, that in times of war emotions and ulterior motives tend to leave their stamp on personal accounts. Euvrard's novella can be respected as one of many such testimonies to a challenging and unsettling era in the history of South Africa which shaped Afrikaner nationalism and ethnic tensions in South Africa for decades thereafter.

University of Stellenbosch

Bibliografie

Die Akademiepryse. 1981. Pretoria: Die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns.

Boshoff-Liebenberg, Lenie. n.d. Moedersmart en Kinderleed of 18 Maande in die Konsentrasiekampe. Pretoria: Die Noordelike Drukkers Maatskappy.

Devitt, Napier. 1941. The Concentration Camps in South Africa during the Anglo-Boer War of 1899-1902. Pietermaritzburg: Shuter & Shooter.

Euvrard, Chris. C. 1915. Twee Susters. Stellenbosch: J.C. Juta & Kie.

Graham, E. Maud. 1905. A Canadian Girl in South Africa. Toronto: William Briggs.

Hobhouse, Emily. 1902. The Brunt of the War and Where It Fell. London: Methuen & Co.

Hobhouse, Emily. n.d. Report of a Visit to the Camps of Women and Children in the Cape and Orange River Colonies. London: Friars Printing Association, Limited.

Martin, A.C. 1957. The Concentration Camps, 1900-1902: Facts, Figures and Fables. Cape Town: Howard Timmins.

Neethling, E. 1938. Mag Ons Vergeet? Kaapstad, Bloemfontein en Port Elizabeth: Nasionale Pers.

Neethling, E. [1902]. Should We Forget? Cape Town: Holl.-Af. Publishing Co.

Neethling, E. 1917. Vergeten? Kaapstad: De Nasionale Pers.

Nienaber, P.J. 1950. Op Brandwag vir Ons Taal. Pretoria: Die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns.

Otto, J.C. 1954. Die Konsentrasiekampe. Kaapstad, Bloemfontein en Johannesburg: Nasionale Boekhandel.

Otto, J.C. 1948. "Die Konsentrasiekampe Gedurende die Anglo-Boeroorlog 1899-1902". Doctor Litterarum proefskrif, Universiteit van Pretoria.

Raal, Sarah. 1937. Met die Boere in die Veld. Die Ervarings van die Skryfster. Cape Town, Bloemfontein and Port Elizabeth: Nasionale Pers, Beperk.

Schumann, T.E.W., et al. (eds.). 1959. Feesalbum 1909-1959. Pretoria: J.L. van Schaik.

Serfontein, Dot. 1996. "Die onbekende wenner", Insig, September, pp. 28-29, 31.

Spies, S.B. 1977. Methods of Barbarism? Roberts and Kitchener and Civilians in

the Boer Republics January 1900 – May 1902. Cape Town and Pretoria: Human & Rousseau.

Steyn, J.C. 1987. Trouwe Afrikaners: Aspekte van Afrikaner-nasionalisme en Suid-Afrikaanse taalpolitiek 1875-1938. Kaapstad: Tafelberg.

Swart, M.J. &Roodt,J.J. 1992. "Die Port Elizabethse konsentrasiekamp, 1899-1902". Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis, 6(2), 75-85.

Van Schoor, M.C.E. 1982. Kampkinders 1900-1902. 'n Gedenkboek. Bloemfontein: Die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke.

Van Zyl, D.H. 1944. In die konsentrasiekamp: jeugherinneringe. Pretoria: Binedell Uitgevers.

[\(1\)](#) Dot Serfontein, "Die onbekende wenner", Insig, September 1996, p. 28.

[\(2\)](#) Ibid.

[\(3\)](#) Ibid.

[\(4\)](#) The East London Dispatch, 13 Jan., 12 Feb., 4 March 1902.

[Elektroniese weergawes van](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir](#) [Bo](#)
[T.N&A](#) [outeurs](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 2.Desember 1999

[Temanommer](#) | [J.L. Coetser](#) | [Frederick Hale](#) | [Ena Jansen](#) | [Paul Schulten](#) | [J.C. Steyn](#) | [Chris van der Merwe](#)

"Ek ook het besluit om van my bittere lydingskelk te vertel." (1) Het meervoudige (post) koloniale vertoog in autobiografische vrouwenteksten over de Zuid-Afrikaanse Oorlog (2) (1899-1902)

- Ena Jansen -

Abstract

Autobiographical texts written by Afrikaner women about their camp experiences during the South African War (1899-1902) are read against the background of the social position of these women at the end of the nineteenth century. Although their texts can be considered as resistance literature, their representation of black people complicates their discourse. Debates around postcolonialism (Bhabha on ambivalence, Mills on women in the colonies) and the autobiographical genre (Harlow and Kaplan) are taken into account in an effort to describe the complicated nature of these texts. Ways in which these diaries and memoirs can be incorporated into lectures on Afrikaans and Dutch literature are touched upon.

In dit artikel (3) lees ik egodocumenten van blanke Afrikaanse vrouwen over de Zuid-Afrikaanse Oorlog vanuit een postkoloniaal perspectief. Deze teksten moeten meer erkenning krijgen als deel van een inclusief narratief over de oorlog. Zij zijn ook van belang in een onderzoek naar de constructie van het twintigste-eeuwse Afrikaanse nationalisme. Tegelijkertijd pleit ik ervoor dat deze egodocumenten in interdisciplinaire onderwijsprogramma's aan de orde moeten komen.

1

Vrouwen zijn in het nationalistische narratief dat oorlogsliteratuur vaak is, veel minder te beluisteren dan mannen. Bovendien zijn stemmen van vrouwen lange tijd terzijde geschoven als irrelevant en oninteressant, onder meer omdat zij geassocieerd werden met de vrouw die ver verwijderd van het slagveld verondersteld werd passief af te wachten. Geleidelijk is er een wijziging gekomen in deze opvatting. (4) Door onderzoek vanuit een historisch én postkoloniaal perspectief kunnen vrouwenteksten over de Zuid-Afrikaanse Oorlog de waardering krijgen die ze verdienen.

Internationaal gezien waren deze autobiografische teksten de eerste die niet vanuit een relatief veilige afstand tot de oorlog zijn geschreven. Tot 1899-1902 zijn er weinig oorlogen aan te wijzen waarin zoveel vrouwen en kinderen omkwamen. Ongeveer 26 000 Boerenvrouwen en -kinderen stierven in concentratiekampen. Dat is evenveel als alle op het slagveld of in een krijgsgevangenkamp omgekomen Britse en Boeren soldaten tezamen. (5) Geen egodocumenten zijn bekend van de

ca. 107 000 swarte kampbewoners die in meer dan zestig kampen zaten. Naar skatting zijn meer dan 20 000 swarte Zuid-Afrikanen in deze kampen omgekomen. (6)

De konsentrasiekampene voor witte vrouwe en kindere, waarvan manne weinige kennis uit de eerste hand hadden, hebben tal van vrouwe gestimuleer tot het produseer van dagboeke en herinneringe. Blykbaar kregen zije een "nuwe tematiese impuls" (Van Niekerk 1994: 11) toen ze weggescheurde van hulle boerderij-omgewing. Met name het besef dat zije zich in uitzonderlike omstandighede bevonde vormde een sterke motivering. Zo begint die vyftienjarige Anna Barry op 26 september 1899 haar dagboek, *Ons Japie*:

Ek het besluit om 'n dagboek te hou want daar is sterk gerugte van oorlog teen Engeland en as ons in 'n oorlog gedompel word, sal daar dinge gebeur wat van groot historiese belang sal wees. (p. 1)

Hoewel zije tekort had aan inkt en papier bleef zije gedecideer doorschrywe:

Aanvanklik het ek inkt gehad en 'n swart boek met 'n harde band, maar met die verloop van die tyd het my inkt en papier opgeraak. Toe moes ek inkt maak van roet en asyn en flentertjies papier, o.a. my vader se runderpesvorms gebruik. Dikwels moes ek kruis en dwars op dieselfde vel skryf om papier te bespaar. (p. 1)

Zoals blykt uit hulle voorwoord hadden die vrouwe verskillende redene om over die oorlog te skrywe. *Stemme uit die Verlede* – een versameling van "beëdigde verklaringe" (Postma 1939) – wil heel duidelik die geskiedenis van die oorlog vanuit die perspektief van vrouwe "documenteer" en lezere herinneren aan die voorgevallen verskrikkinge. Ook het besef dat die generatie die die oorlog heeft meegemaak zal wegvallen is een belangrik motief om te skrywe. Zolang het nog kan diene die verhalene op schrift gestel te word. Die samenstelster van die versameling ooggetuigenverslagene *Mag ons vergeet?* skryf daarom: "Ja, as ons nie daarteen waak nie, sal ons kindere na tien of vyftien jaar vir hulle laat vertel dat die konsentrasiekampe "liefdadighedsinrigtinge" was. En hulle sal dit glo ook!" (Neethling 1938: II). Zowel die versameling als *Stemme uit die Verlede* kunnen gezien word as een eerbetoen aan die vrouwe van Zuid-Afrika die in die oorlog strijd hebben geleverd voor "vrijheid en recht". Een ander motief is wat wij nu trauma verwerking zouden noemen (Captain 1995, 1997, 1999).

Alie Badenhorst schreef bijvoorbeeld haar dagboek waarop *Tant Alie van Transvaal* (1939) werd gebaseer (7) als getuigenis én als afleiding:

In dié tyd van smart het ek besluit om hierdie boek te skrywe. Omdat ek aan Frikkie [haar man – EJ] nie meer kon skrywe nie, moes ek trag om op dié manier my gemoed te verlig, en afleiding te vind vir my gedachte. (pp. 165-166)

S. Dresden (1991: 35) noemt in zije aangrijpende *Vervolging, vernietiging, literatuur* ook wraakneming teenover die vijand als reden waarom gevangene mense skrywe. Mense aan wie hulle bewegingsvrijheid is ontnome skrywe vaak door en late zich op die manier niet van hulle geestelike vrijheid beroven. Van Genugten (VU 1998) meent dat die kampene voor Afrikaner vrouwe zelfs vergelijkbaar waren met wat Virginia Woolf als voorwaarde voor schryverschap stelde: "a room of one's own". Weliswaar is een konsentrasiekamp een verskriklike ruimte, maar het kan wel beskouwd word as een ruimte die

weg voert van de patriarchale hiërarchie.

Héé er geschreven moest worden, was voor vele vrouwen een probleem. "Ik zal schrijven wat ik gehoord en bijgewoond heb", was het voornemen van Wilhelmina Riem-Vis in Tien maanden in een vrouwenkamp (1902):

Eindelijk heb ik dan de pen opgevat om aan het papier toe te vertrouwen, wat mij brandt op het hart, wat mij vervult met diepe verontwaardiging, zoo menigmaal ik genoodzaakt ben er aan te denken. Ja, ik moet het neerschrijven, dat zal mij lucht geven aan mijn opgekropt gemoed. [...] Hoe zal ik een juist denkbeeld geven van al dat lijden? Men moet het gezien hebben om te kunnen voelen, wat ik gevoel; en toch, is het niet mogelijk een afbeelding te geven zoo juist, dat men meent de werkelijkheid voor zich te zien. Mogelijk, ja; doch zal dat mij gelukken? Neen, zeg ik, neen, dat durf ik niet te hopen, daartoe ontbreekt mij ten eenenmale de bekwaamheid; maar toch, ik zal schrijven wat ik gehoord en bijgewoond heb.

Interessant is ook dat telkens het waarheidsgehalte van de teksten benadrukt wordt. De met mannelijke autoriteit omklede dominee E.J.J. van der Horst die een aantal van de vrouwenteksten inleidt, schrijft bijvoorbeeld in het voorwoord tot Stemme uit die Verlede: "Daar is honderde ander wat ook die bitter beker van lyding gedrink het en wat saam met my vir die waarheid van hierdie getuienisse sal instaan", terwijl Rabie-van der Merwe haar boek Onthou! (1940) inleidt met "Ek wil my lesers verseker dat ek niks oordryf het, en niks neergeskryf het wat nie waar is nie."

Een aantal dagboeken zijn kort na of een tijd na de oorlog gepubliceerd, (8) terwijl de memoires van andere vrouwen soms pas jaren na afloop van de oorlog werden opgeschreven. (9) Naast deze egodocumenten zijn er ook romans verschenen die gebaseerd zijn op herinneringen van vrouwen aan de oorlog. (10) De kampen werden beschouwd als háár ervaringsterrein en vrouwen namen hier voor het eerst de leiding in de historiografie van Zuid-Afrika – een fenomeen dat tot op heden niet is herhaald.

Ik wil ervoor pleiten deze vrouwelijke teksten over de oorlog te beschouwen als een aparte stroming in de Afrikaanse literatuur. Ze zijn ogenschijnlijk simpel geschreven, maar vanuit een feministisch en postkoloniaal perspectief blijken ze meervoudig en complex. Ze zijn tegelijkertijd te zien als anti-koloniale, anti-imperialistische teksten maar ook als koloniale teksten. (11) Ook de positieverschuivingen van de verschillende talen waarin de geschriften zijn geschreven nodigen uit tot interessant onderzoek. Er is zowel in de "koloniale" talen – Nederlands en Engels – geschreven als, later, in het "anti-koloniale" Afrikaans, dat nog weer later de neo-koloniale taal van de apartheid is geworden. (12)

2

De oorlogsboeken van Boerenvrouwen zijn voorbeelden van wat Barbara Harlow (1987: 120) "resistance literature" noemt, verzetsliteratuur, teksten die vaak de grenzen tussen de gevestigde genres overschrijden:

As a global phenomenon, resistance literature is created out of political conflicts

between Western imperialism and non-Western indigenous resistance movements. Resistance literature, therefore, breaks many of elite literature's laws: it is comparative but not always linked to a national language; it is overtly political, sometimes anonymous, always pressurising the boundaries of established genres.

De egodocumenten van de Boerenvrouwen zijn dus zelfs te beschouwen als de eerste voorbeelden van een nieuw twintigste-eeuws subgenre in de Westerse literatuur. Na hen is immers een omvangrijk corpus tot stand gekomen, geschreven door vrouwen in gevangenschap, onder meer tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nazi-kampen in Europa en op de eilanden van Indonesië onder de Japanse bezetting. Daarnaast bestaan er over de hele wereld ook veel teksten van vrouwen die vanwege hun politieke idealen werden opgesloten.

Harlow betoogt dat er een parallel bestaat tussen de wijze waarop machtsinstituties uitgedaagd worden door gevangengenomen vrouwen die proberen met hun teksten toegang te krijgen tot geschiedenis en macht, én de wijze waarop narratieve paradigma's en tekstuele autoriteit worden getransformeerd. Een belangrijke vorm van subversie is bijvoorbeeld de ondermijning van het heilige subject van de autobiografische vertelling. In plaats van de individuele, burgerlijke auteur wordt een collectieve auteurs-entiteit geconstrueerd, een soort collectief bewustzijn dat "autoriteit/auteurschap" geeft aan de identiteit van de individuele schrijfsters wier getuigenissen in druk zijn verschenen. Harlow (1987: 120) zegt:

The prison memoirs of political detainees are not written for the sake of a "book of own's own", rather they are collective documents, testimonies written by individuals to their common struggle.

Dit geldt zeker voor de korte Zuid-Afrikaanse getuigenverslagen die verzameld zijn door Hobhouse (1902, 1924), Neethling (1938) en Postma (1939). Opmerkelijk is dat deze teksten niet alleen een aanklacht waren tegen de imperialistische macht van Engeland, maar ook een duidelijk appèl aan het nationalistische Afrikanergevoel. De uitroep "Ag my mede-Afrikaners" (Postma 1939: 65) komt veelvuldig voor in de teksten die titels dragen als "Wat die oorlog my gekos het" (mevrouw J. Kriegler) en "Die lydensgeskiedenis van my en my kinders" (Aletta de Jager) (in Neethling 1938: 107 en 218).

Deze getuigenverslagen dragen er de sporen van dat zij op verzoek van individuen, instanties of commissies geschreven zijn. Waarschijnlijk kreeg men opdracht bepaalde onderwerpen te behandelen en een aantal vrouwen waren kennelijk niet in staat zelf hun verhaal te schrijven hetgeen de opvallende overeenkomst qua opbouw kan verklaren. Sommige getuigenissen eindigen met verklaringen als deze:

Verklaard te Brits, op heden 7de dag van Mei, 1922, voor my,
J.A.G. Ras, Vrederegter. (Postma 1939: 38)

Stemme uit die verlede van Postma kwam oorspronkelijk uit in 1925 als pamflet en werd in 1939 in boekvorm uitgegeven. De getuigenissen zijn dus ongeveer twintig jaar na de oorlog opgesteld en kunnen worden opgevat als uitingen van de "integratie fase" waarbij het ondervonden oorlogstrauma wordt geïntegreerd in het leven van het slachtoffer (zie Captain 1997; VU 1998 – Reitsma).

Mevrouw E. Neethling vertelt de interessante voorgeschiedenis van haar boek *Mag ons vergeet?* (1938) in het voorwoord dat uit 1916 dateert. Kort na het sluiten van

de vrede in mei 1902 vroeg generaal Louis Botha haar naar Europa te gaan om daar te bevestigen wat Emily Hobhouse had geschreven. In Switzerland gaf dr. Andrew Murray haar de opdracht: "Jy moet skrywe; skryf alles wat jy self gesien en beleef het."

Dit was vir my 'n verrassende voorstel. Ná ek 'n bietjie daarvoor nagedink het, antwoord ek hom: "Maar, Broer, as ek skryf, sal ek hande uitruk."

"Nee," was sy antwoord, "'n mens mag nooit hande uitruk nie."

Dieselfde nag het ek begin om "Should We Forget" te skryf.

Ondanks haar verrassing toog zij aan het werk. Should we Forget kwam in 1902 al uit in het Engels, maar Neethling wilde het toen niet in het "Hollands" vertalen. Zij vond het niet geschikt als lokale tekst. Ze vond "dat dit nie juis vir ons volk nie, maar vir uitlanders geskryf was". Jaren later kon zij het verzoek, "Sorg vir die kronieke van u volk", niet langer verontachtzamen, maar toen kostte het haar moeite om de ervaringen van vrouwen te verzamelen.

Gelukkig stuur 'n vriendin my 'n paar maande gelede 'n andvertensie van mnr. Horak, waarin hy 'n massa geskifte wat hy bymeakaargemaak het, te koop aanbied. 'n Vriend het met hom onderhandel, en al die kosbare geskifte was myne.

Party lesers en leeresse sal nog onthou dat mnr. Horak redakteur van die Transvaler was en in 1904 in sy blad om sulke geskifte gevra het. Dit was sy plan om alles in boekvorm uit te gee. Waarom hy dit nie gedoen het nie, weet ek nie. Ons kan maar net dankbaar wees dat mnr. Horak die dinge versamel het toe alles nog vars in die geheue van die skryfsters was, en dat hulle só bewaar gebly het.

Het boek is in 1917 uitgeven onder de titel Vergeten en pas rond de tijd waarop de Grote Trek van 1838 werd herdacht in de Afrikaanse vertaling als Mag ons vergeet? verschenen. Het wijst erop dat deze tekst en die van Postma die toen ook werd herdrukt, werden ingezet in de nationalistische strijd van de Afrikaners. De overvloed aan getuigenissen hadden tot doel het publiek te overtuigen van het Afrikaner martelaarschap. Dat verklaart ook waarom veel van de voorwoorden door autoriteiten zoals dominees zijn geschreven. Op de titelpagina van Mag ons vergeet? wordt de samenstelster vermeld als "weduwee van wyle ds. H.L. Neethling", terwijl het bekende citaat van Paul Kruger: "Ondersoek u verlede, neem daaruit al wat edel is, en skeep daarna u toekoms" de motto is. Een vermaning op de titelpagina is: "Let wel: Hierdie boek is nie vir diegene wat wil vergeet nie."

3

Hoe invloedrijk waren Afrikaner vrouwen voor de oorlog? Wat voor macht hadden zij? Is het alleen vanwege hun lijden in de kampen dat er direct na de oorlog en rond 1938 naar hun stem geluisterd werd in de Afrikaanse cultuur en literatuur?

[\(13\)](#)

Het algemene idee over negentiende eeuwse Nederlands-Afrikaanse vrouwen is dat ze slechts een geringe rol speelden in het openbare leven, en zich om weinig meer dan hun gezin druk maakten. In een artikel getiteld "'Moedermeesteres": Dutch-

Afrikaans women's entry into the public sphere in the Cape Colony, 1860-1896" gaat Marijke du Toit (1997) hier tegen in. Zij moet evenwel toegeven dat de betrokkenheid van vrouwen in de constructie van een Afrikaner nationalistische ideologie pas goed op gang kwam na afloop van de Zuid-Afrikaanse Oorlog. Pas toen stichtten zij organisaties met etnische en cultureel-nationalistische doelstellingen. (14) Lou-Maré Kruger (1991) wijst er echter terecht op dat de stichters van deze verenigingen toentertijd meestal tussen de 30 en de 50 jaar oud waren, en dat hun politieke begrip en noties van gender en ras dus gevormd zijn tijdens de laatste dekaden van de negentiende eeuw.

Het was negentiende-eeuwse reizigers in de Boerenrepublieken al opgevallen dat de vrouwen wel "formeel" beperkt waren tot de huiselijke omgeving, maar "informeel" waren ze opvallend actief in het openbare leven. Volgens sommigen speelden ze zelfs een krachtige politieke rol tijdens de Anglo-Boerenoorlog van 1881. (15) In tegenstelling tot de Engels sprekende vrouwen waren de Boerenvrouwen blijkbaar gewend aan een geïsoleerd, doch vrij zelfstandig en gevaarlijk leven waarin ze hard moesten werken, vaak zij aan zij met de mannen. Karel Schoeman (1991: 210) beschrijft deze vrouwen als "bold" en "impetuous" met een hoge mate van onafhankelijkheid, "untrammled by the conventions of nineteenth century Europe".

Interessant in dit verband is dat Afrikaner vrouwen na de oorlog een tegenstrijdige functie kregen. Na afloop van de oorlog werden ze teruggeduwd in een passief ideaalbeeld (16) omgeven van volksmoeder symboliek, en tegelijkertijd werden zij de krachtige dragers van het Afrikaner nationalisme (Gaitskell en Unterhalter [1989], Elsabé Brink [1990] en Grundlingh [1998]). Elsie Cloete (1992: 49) schrijft naar aanleiding van het discours in brochures over het Vrouwenmonument in Bloemfontein: "[T]he sentimental, emotionally charged language [...] was not intended to add to the already impressive image of the Boer women of the past, but to herd her legendary independence of spirit into the new laager of nationalism."

Er zijn maar weinig vrouwelijke autobiografische bronnen van voor 1900 bekend. Er heerst een ook vaak door mannen gemanipuleerde stilte over de lotgevallen en zienswijzen van negentiende eeuwse Afrikaner vrouwen. Een herlezing van de herinneringen van een vrij grote groep vrouwen aan de Boerenoorlog kan deze diepe stilte doorbreken. Alie Badenhorst (1867-1908) kijkt in haar "ingevulde dagboek" (1923/ 1939) bijvoorbeeld terug tot haar zesde jaar. Tal van andere vrouwen contrasteren in hun verhaal de ontberingen van het kamp met een, misschien geïdealiseerde terugblik op hun vooroorlogs bestaan.

Er moet nog veel onderzoek gedaan worden naar de Zuid-Afrikaanse vrouwenteksten van voor 1900. Toch is het tekenend voor een patriarchale leescultuur dat de mannelijke literatuurhistorici (bijvoorbeeld Kannemeyer 1978) slechts twee schrijfsters, Catharina van Lier (1804) en Anna E. Steenekamp (1843), voor de Boerenoorlog-teksten vermelden. Annemarié van Niekerk (1994) neemt ook slechts twee fragmenten van schrijfsters voor 1900 op in haar *Vrouwevertellers 1843-1993*: stukken van Steenekamp en van Hester Boshoff (1897).

De eerste – autobiografische – vrouwenteksten in de Afrikaanse literatuur zijn voorbeelden van wat Caren Kaplan (in Mills 1992: 115-138) "out-law genres" noemt. (17) Vooral de oorlogsteksten of zogenaamde "captivity narratives" nemen een centrale plaats in. Als zodanig kunnen ze, vanuit een postmodernisch en feministisch perspectief, worden ingezet om de traditionele genres te doorbreken en de bestaande definities en conventies van de autobiografie uit te dagen. Kaplan (in

Mills 1992: 116) gebruikt nieuwe termen zoals "transnational feminist activism", in haar poging om gemeenschappelijke eigenschappen te onderscheiden in een grote variëteit van vrouwenteksten:

I would like to question whether or not autobiography is recoverable as a feminist writing strategy in the context of transnational affiliations among women.

Kaplan betoogt dat de constructie van monolitische categorieën zoals "Women of the World" of "Third World Women" vermeden moet worden en dat er nieuwe termen nodig zijn die de mogelijke overeenkomsten, zowel als de verschillen tussen vrouwen van verschillende herkomst kunnen omschrijven.

Out-law genres in autobiographical discourse [...] mix two conventionally "unmixable" elements – autobiography criticism and autobiography as thing itself. [C]ritical accountability is implicitly or explicitly a primary subject. These emerging out-law genres require more collaborative procedures that are more closely attuned to the power differences among participants in the process of producing the text. Thus, instead of a discourse of individual authorship, we find a discourse of situation; a "politics of location". (Kaplan in Mills 1992: 119)

De Zuid-Afrikaanse Oorlog bracht een grote verandering in de productie en publicatie van teksten door vrouwen. Alhoewel de stem van Afrikaanse schrijfsters later steeds meer individualistisch zou worden en nooit weer zo gekoppeld aan de "politics of location" hebben de herinneringen van vrouwen over de oorlog er onmiskenbaar voor gezorgd dat vrouwenteksten niet meer weg te denken zijn uit de Afrikaanse literatuur.

4

Toch worden deze eerste teksten door vrouwen zelden onderwezen in de curricula van Afrikaanse en Nederlandse letterkunde departementen aan Zuid-Afrikaanse universiteiten. Egodocumenten met hun sterkte verwijzing naar cultuur-historische omstandigheden zijn überhaupt eerder uitzondering dan regel in curricula. (18)

De meeste ervaring met dergelijke teksten kreeg ik in 1998 toen ik in Amsterdam aan de Vrije Universiteit een werkcollega gaf. Ik behandelde egodocumenten geschreven door witte vrouwen en literaire teksten die te maken hebben met de Zuid-Afrikaanse Oorlog. Slechts één egotekst door een zwarte auteur konden we vinden, *The Boer War Diary of Sol T. Plaatje: An African at Mafeking* (1973), terwijl er ook aandacht was voor de romans van de "bruine" schrijver, A.H.M. Scholtz, *Vatmaar* (1995) en *Afdraai* (1998). Tien derde- en vierdejaars studenten hadden zich ingeschreven en maakten ter afsluiting uitvoerige werkstukken. Een aspect dat hen bijzonder intrigeerde was de representatie van zwarte mensen in de teksten van witte vrouwen. De interesse van de studenten voor de representatie van zwarte mensen had te maken met hun verwachting en veronderstelling dat de Boerenvrouwen zich solidair zouden gaan voelen met zwarte Zuid-Afrikanen. Hun gedeelde lot had bij de vernederde vrouwen een gevoel van verbondenheid met zwarte Zuid-Afrikanen kunnen creëren. Zo'n bondgenootschap had verreichende gevolgen kunnen hebben voor de gang van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis.

Telkens moesten de studenten echter constateren dat er geen sprake was van een

gevoeld bondgenootschap. (19) De vrouwen gaven soms blijk van een diepe waardering voor hun individuele zwarte bedienden, maar bleken niet in staat om zwarte mensen collectief te beschouwen als lotgenoten.

5

Ambivalentie, dat wil zeggen de tegenstrijdige mengeling van enerzijds de erkenning van de menselijkheid van de Ander en anderzijds de ontkenning daarvan, komt duidelijk naar voren in de teksten van de Afrikaner vrouwen. Het zwartmaken van de vijand is een topos in oorlogsliteratuur, maar in de teksten van de Boerenvrouwen is het opmerkelijk dat hun meest afwijzende gevoelens niet de Engelsen golden maar de zwarte mensen, die zijdelings betrokken waren, en vooral ook de verraders uit eigen gelederen.

Wat schreven ze over de Britten? Hun directe vijandbeeld was uiteraard negatief en sommige vrouwen omschreven de Engelsen onomwonden als "barbaars" (zie bijvoorbeeld in Postma 1939: 29). Vooral de onmenselijke manier waarop de Engelsen hun boerderijen vernietigden en hun dieren afmaakten, vonden de Boerenvrouwen volkomen onbegrijpelijk. Zo wemelt het Kampdagboek van Miem Fischer van vlijmscherpe sarcastische opmerkingen over de "zogenaamde beschaving" van de Engelsen en ook in Stemme uit die verlede (Postma 1939: 54 en 63) wordt sarcasme als wapen ingezet:

Die eerste gebou wat hulle aan die vlamme ten prooi gegee het, was die skool. Dit klink 'n bietjie ongelooflik, nie waar nie? Veral wanneer 'n mens daaraan dink dat die "gentlemen" van oorsee hierheen gekom het om die "barbaarse" Boere nolens volens, 'n bietjie beskawing in te pomp, al moet dit dan ook met die Lee-Metford en liddietbomme gedoen word en al moet die hele boeletjie met die beskawingsproses omkom.

Die lewendige diere was stukkend gesny; die werf was geverf met bloed.

Er is echter niet alleen maar sprake van angst- en haatgevoelens tegenover de Engelsen. Hendrina Rabie-van der Merwe, die als Rode Kruis-verpleegster in het veld en in tentenkampen werkte en ook soms Engelsen verpleegde, schreef bijvoorbeeld in Onthou! In die skaduwee van die galg (1940: 126):

Daar lê ook 'n hele paar dood en ander swaar gewond – ek sien nog die helder bloue oë van een van die gesneuweldes. Hulle was wel ons vyande, maar het tog ook moeders, vroue of susters wat bittere trane sal stort by die ontvangs van hul doodstyding.

Hun ambivalentie ten opzichte van de vijand is waarschijnlijk versterkt doordat de vrouwen, als gevolg van de tweespalt tussen zogenaamde "joiners" en "hendsoppers" (zie Grundlingh 1979) in eigen gelederen, het Afrikaner volk niet langer konden zien als door en door goed tegenover de slechtheid van de Engelsen. (20) Het "buffelachtige" gedrag van de "hensoppers" wordt bijvoorbeeld in Bittereinders meer negatief beschreven (pp. 7, 12, 30, 39, 45) dan dat van de Engelsen. In haar Voorwoord tot Mag ons vergeet? waarschuwt Neethling (1938) haar lezers zelfs dat zij "hartseer" zullen hebben "as hulle sien hoe dikwels melding gemaak word van die wreedheid en onvriendelikheid waarmee die ontroue burgers

die vroue behandel het. Dit was asof hulle heeltemaal ontaard het." De talle benamingen voor deze mannen ("mak-kakies", "Boer-kakies", "verraaiers", "Boerepolisie", "Witdoeke", "Rooidoeke" of "bontpootjies" – vanwege de band die ze om hun arm droegen in het kamp), is een aanduiding van de haat die de vrouwen voor ze koesterden. Neethling schrijft: "Een vrou het selfs so ver gegaan om te skryf: "Ons moet ons kinders leer om hulle te haat, haat, haat!", maar zij censureert deze opmerking en waarschuwt verzoenend: "Dit durf ons nie doen nie; hulle is tog van ons eie volk. [...] Laat ons liewers probeer om die breuk te heel en geen Kaïnsmerk op een van ons broers te sit nie."

Het zelfbeeld van de Afrikaner was lang gesymboliseerd door een ruimtelijke locatie, het zogeheten Boeren lager – ossenwagens die opgesteld in een cirkel stonden ter bescherming tegen de dreigende Zoeloe krijgers. Dit symbool van eenheid en macht moest tijdens de oorlog worden bijgesteld door een ander ruimte: troosteloze kampen waarin de Afrikaner vrouwen zich vaak moesten onderwerpen aan de wreedheid en valsheid van "ontrouwe" mede-Afrikaners die als kampopzichters werkten.

De manier waarop Afrikaner vrouwen tijdens de Oorlog over zwarte mensen schreven, brengt het duidelijkst hun ambivalente narratieve positie in het (post-)koloniale vertoog naar voren. De vertellers, voorheen trotse boerinnen die, zelfs al hadden ze geen stemrecht, autoriteit hadden in de gemeenschap, bevonden zich plotseling in een machteloze positie. Zij ervoeren zichzelf niet alleen als machteloos ten opzichte van de directe vijand, de Engelsen, maar vooral ook ten opzichte van de zwarte mensen die ze, na het vertrek van hun mannen naar het oorlogsfront, zagen als een barbaarse dreigende horde. (21) Wat dat betreft zijn er in de teksten van de Boerenvrouwen overeenkomsten én verschillen met een andere groep vrouwenteksten uit ongeveer dezelfde periode waarover de afgelopen jaren uitvoerig wordt getheoretiseerd: die van Europese reizigersters in Afrika en Azië. (22)

De teksten van deze Europese vertelsters zijn tegenstrijdig en problematisch. Enerzijds zijn zij bepaald door het vertoog van vrouwelijkheid dat onderdanigheid impliceert en anderzijds door het koloniale vertoog dat verwijst naar (imperialistische) macht (zie Mills 1993: 21). Hoe kunnen we, in vergelijking met de Victorian lady travellers, de status van de Boerenvrouwen omschrijven? Afrikaner vrouwen waren voor de oorlog niet echt gebonden aan een ideologie die vrouwen passiviteit en onderdanigheid dicteerde (zie Schoeman 1991), maar vanaf 1900 waren zij dat plotseling op een "kunstmatige" wijze wel. In gevangenschap kwam het anti-imperialisme van de Boerenvrouwen extra sterk naar voren, het was de enige vorm van "macht" die ze hadden. Anders dan moderne lezers misschien zouden verwachten, wordt het fel anti-imperialistische vertoog in hun teksten echter doorkruist door een koloniaal/imperialistisch element: de negatieve stereotypering van zwarte mensen. Annemarié van Niekerk (1994: 11) schrijft hierover het volgende:

Behalve vir die na-oorlogse haat teenoor die Engelse weerspieël hierdie literatuur ook 'n rassisisme wat swart mense as sub-menslik projekteer (...) Negatiewe karakterisering van swart mense in die algemeen (...) kenskets 'n breër sosio-politieke konteks en verrai die inherente kontradiksie wat daar bestaan in veralgemeende verwysings na manlike diskriminasie teen vroue, as sou vroue nie self ook diskrimineerders wees nie. Wanneer klas-, ras- en geslagskwessies oorvleuel, word die veld veel meer ingewikkeld.

In een kritieke fase van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis ontkennde één groep onderdrukte mensen dus de gelijkwaardigheid van een andere groep onderdrukten.

6

Om inzicht te krijgen in genoemde ambivalenties ten op zichte van zwarte mensen – die steevast "Kaffers" werden genoemd – heb ik een aantal vrouwenteksten onderzocht. Het betreffen de dagboeken van Anna Barry, Alie Badenhorst, Miem Fischer en Wilhelmina Riem-Vis, alsook de korte getuigenissen van tientallen vrouwen in Stemme uit die verlede (Postma 1939) en Mag ons vergeet? (Neethling 1938). Een langere tekst is Vrouwenleed: Persoonlijke ondervindingen in de Boereoorlog (1903/1918), in het Nederlands geschreven door Johanna Rijkse-Van Helsdingen. Het zijn rijke bronnen. Zij bevatten meestal de volgende narratieve cyclus: het vertrek van de mannen, de verschrikking van het moeten aanschouwen van het afbranden van hun boerderijen en de tocht naar een kamp, het verblijf daar, het aanbreken van de vrede, en de terugkeer naar de verwoeste boerderij.

Ook J.R.L. van Bruggen's roman Bittereinders (1935) betrek ik bij mijn onderzoek omdat die gebaseerd is op aantekeningen van ongeveer veertig geïnterneerde vrouwen in het kamp van Mafeking. Deze aantekeningen zijn verzameld door de uitgever H.W. Huyser uit Potchefstroom. Alle namen worden achter in het boek genoemd en in het voorwoord herhaalt Van Bruggen weer de inmiddels bekende waarheidsclaim: de feiten zijn waar vanwege de vele overeenkomsten in de getuigenissen. Niettemin benadrukt hij dat zijn personages fictief zijn. Zijn boek verschijnt meer dan dertig jaar na de oorlog en is "[o]pgedra aan die vroue en kinders wat 'n nuwe nasie ingelui het".

Boeren-schrijfsters beschouwden zwarten niet als gelijkwaardige mensen en trokken daarom geen parallel tussen hun onderwerping door de Engelsen en de manier waarop zij zelf de zwarte bevolking behandelden. De verklaring ligt in het geloof dat zij beleden. Het Christendom is gebaseerd op het liefhebben van de mede-Christen en aangezien de zwarte bevolking niet als zodanig werd beschouwd, voelden de vrouwen niet de noodzaak zich voor God te verantwoorden over hun houding ten opzichte van hen. Anderzijds legden zij wel verantwoording af over hun houding ten opzichte van de Engelsen (zie bijvoorbeeld Riem-Vis). Van Genugten (VU 1998) meldt dat er drie stereotyperingen van zwarte mensen voorkomen in Wilhelmina Riem-Vis' Tien maanden in een vrouwenkamp: als personeel van de Boeren, als soldaat in het leger van de Engelsen, en als gevaarlijke Zoeloe-krijgers. De stereotypen lopen uiteen van luiheid, vijandigheid en een onwillige houding, tot een soort feodale trouw aan de eigenaren van de "plaas". (23) Dit laatste wordt gedemonstreerd in Riem-Vis (p. 86) wanneer de twee Boeren zonen Dirk en Edward gevlucht zijn voor de Engelsen.

"Miss," fluisterde onze trouwe Laban mij toe, "Maak u niet ongerust, ik zal de baasies zoeken tot ik ze vind, en dan zal ik ze zelf naar Nooitgedacht brengen."

"Doe dat Laban," zei ik, "Mijn leven lang zal ik er je dankbaar voor wezen, en de Heere God zal er je voor zegenen."

Naïviteit en kinderlijkheid was volgens de Boerenvrouwen kenmerkend voor de zwarte arbeiders. Het wemelt van terloopse opmerkingen over de trouw van

bedienden in de trant van: "Onze kaffers, die zeer getrouw waren, kwamen haastig helpen het een en ander van waarde uit het huis naar de stal te dragen" (Rijksen-van Helsdingen 1903/1918: 60). De voortvluchtende Bettie Pretorius (Neethling 1938: 96 en 99) schreef: "ek het net 'n paar kaffers gehad om my te help" en "Toe die dag breek, het ek my kaffertjie vuur laat maak om ons warm en ons klere droog te maak." Aletta Wessels (Neethling 1938: 144) beskryf selfs een soort kameraadschap wanneer zij vertelt "[E]k en my meid het die hele nag wakker gesit om wag te hou". Zij skryf ook ower een besoek aan een "kafferkraal": "Daar het die meid vir ons op haar kaffermanier vriendelik onthaal." Negatiewe, vaak stuitende opmerkingen komen ook soms voor ower swarte mense in een dienstrelatie. Zo skryf een Boerenvrou (in Postma 1939: 28):

Op pad daarheen is my jongste kind dood en die hartverskeurendste was dat geen blanke persoon, dog twee kaffers haar moes begrawe.

Hoofdstuk 17 in Neethlings *Mag ons vergeet?* word gewijd aan verhalens van "Vroue deur kaffers gevange geneem". Onbekende "Zoeloe-Kaffers" word ook in andere tekste beskryf as bloeddorstige barbare die tot alles in staat zijn. Wanneer die Engelse haar boerderij in brand dreigen te steken roep Emily, een soort alter-ego van Wilhelmina Riem-Vis, byvoorbeeld:

"Van Zoeloe-Kaffers zou ik zulke wreedheden verwachten, niet van zoogenaamd beschaafde Engelsen!" (p. 60)

Voor bijkans alle vrouwe blijkt het platbranden van hun boerderij, die vernietiging van hun private ruimte, het meest verskrikkelike moment van die oorlog geweest te zijn. In *Bittereinders* word die plundering van een boerderij deur Engelse echter vergoelikt as een "picknick" vergeleken met een plundering deur die swarte Barolong-stam. Die nuance ontbreekt geheel en al en die beskrywing wemelt van negativiteit ten opzichte van swarte mense (VU 1998 – Zutt):

Dis barbaars. Die ritme van die geskree stamp grond-toe. Bandelose Kaffers, volgelaai met buit, kom om die draai van die pad na die drif toe aangeskreeu. Dit was ba-Ralongs wat by die grens naby Mafeking deurbreek het, en wat met hulle geplunder en vandalisme die distrik vir die vroue onveilig gemaak het. [... Nadat ze tant Hannie met haar kinderen gewaarwerden:] Die onverwagte toneel bedaar effens die bandeloosheid in die Kaffers se wit oë; maar swart gevoelens moet nog primitief uitkreet. (p. 4)

In Van Bruggens *Bittereinders* word ook op bysonder beeldende wyse weergegeven hoe vernederend het deur Boeren vrouwe werd ervaren dat zij deur die nederzetting van die swarte bevolking moesten lopen om naar het kamp te gaan:

Meide lag histories-hoog, vet ta's skuddebuik van pret; meidjies dans eroties en bandeloos, en wedywer met die jongs om vuilbekkighede oor die hoofde van die verkleumde, saamgehokte witmense uit te braak. (p. 30)

Wanneer het personage Sarel voor zijn zusjes by een "koeliekar" fruit wil kopen van het geld dat hij met kosterwerk heeft verdiend, word hij deur die handelaar wel beleefd aangesproken met "Meneer", maar die verteller beskryf die transactie verder als volgt: "En 'n week se salaris word in die vuil, bruin grypklou gesit" (70). Behalve in negatiewe beskrywingen is er in *Bittereinders* geen aandacht voor die swarte bevolking (VU 1998 – Zutt).

Opvallend is dat de vrouwen zich soms wel realiseren dat ze nu dezelfde behandeling als zwarten krijgen ("en van alles het dit my die ergste gegrief dat ek soos 'n kaffer 'n pas moes dra" – Postma 1939: 121), maar uit niets blijkt dat zij zich er bewust van werden welk onrecht zij de "Kaffers" zelf in de vooroorlogse situatie hadden aangedaan (VU 1998 – Reitsma). Aan het eind van haar dagboek is Miem Fischer bijvoorbeeld bang dat ze een "slavin" van de Engelsen zal worden, maar ze realiseert zich niet dat de zwarte "plaaswerkers" in feite háár slaven zijn (VU 1998 – Van Genugten). (24)

Misschien omdat Alie Badenhorst zo weinig last heeft van (valse) bescheidenheid (VU 1998 – Wilkens), staan alle mensen die ze beschrijft steeds in relatie tot haar eigen daden en denken. In de gedeelten van haar dagboek die handelen over haar verblijf in een kamp dichtbij Klerksdorp, verwijst zij bijvoorbeeld opvallend weinig naar haar kinderen die toch dagelijks verzorgd moesten worden. Ook het zwarte personeel komt er bekaaid af. Zij zijn de steun en toeverlaat van de familie maar krijgen nergens een volwaardige beschrijving (VU 1998 – Wilkens). Alie Badenhorst schrijft bijvoorbeeld pas in februari 1902 iets over haar huismeid die gestorven is terwijl er nergens eerder in het boek sprake was van deze zwarte vrouw. Alie heeft verdriet over haar overlijden, maar ze noemt niet eens de naam van de overleden vrouw.

[T]oe kom 'n meid my sê dat my huismeid gesterf het. Dit was een wat sestien jaar by ons gedien het; by my ses kraambeddens het sy vir alles gesorg. Dit was my so hard om te hoor dat sy dood is, en ek het oor haar gehuil asof sy my suster was, so 'n vreeslike verdriet het ek gevoel. (p. 342)

Alhoewel het racisme vaak door de teksten heenschemert (zie ook Neethling 1938: 212, 215), geeft bovenstaand citaat toch aan dat de tegenstelling tussen blank en zwart aan het begin van de twintigste eeuw niet zo radicaal was als vaak wordt verondersteld. Ambivalente gevoelens over zwarte mensen die én als trouwe bedienden én als "woeste barbaren" werden beschreven, lijken daaraan ten grondslag te liggen. Als kolonisators zijn Boerenvrouwen, evenals andere Westerse vrouwen in de kolonieën, geconstitueerd door enerzijds koloniale en anderzijds anti-koloniale vertogen. (25) Het resultaat is dat zij een repertoire aan conflicterende posities tot hun beschikking hadden (Bhabha 1994: 77). Bovendien is hun identiteit als vrouw ook weer doorkruist door tegenstrijdige vertogen: die van witte meesteres én van machteloze vrouw.

Zij namen weliswaar een anti-koloniale en anti-imperialistisch houding aan ten opzichte van de Britten, maar aangezien huidskleur "the key signifier of cultural and racial difference in the stereotype" (Bhabha 1983: 165) vormt, was het voor hen gemakkelijk zwarten als "degenerate types" te stereotyperen (Bhabha 1994: 70).

Ik meen dat Zuid-Afrikaanse vrouwenteksten cruciaal zijn in het onderzoek naar de constructie van het twintigste eeuwse Afrikaner nationalisme. Het proces van stereotypering en identiteitsvorming dat in de teksten naar voren komt kan verklaren waarom tijdens de twintigste eeuw de Afrikaanse collectieve identiteit steeds sterker in termen van verschil en andersheid geformuleerd werd. De Afrikaners hadden bij monde van hun mannelijke volksleiders de koloniale superioriteit van hun overwinnaars volkomen geïnternaliseerd en combineerden die na de oorlog met tegengestelde gevoelens van minderwaardigheid én uitverkorenheid. Gevoed door het martelaarschap afkomstig uit de kampgeschiedenis, leidde deze combinatie tot een krachtiger en systematischer

koloniaal-imperialistische machtshouding dan waar Afrikaners zelf onder hadden geleden.

Hier ligt wellicht de basis van de "rechtvaardiging" voor de apartheid en de arrogantie van de nazaten van zowel Boer en Brit die "de zwarte barbaar" bijna een eeuw lang zouden beheersen (zie Bhabha 1994: 70).

7

Welk postkoloniaal pedagogisch doel kan worden nagestreefd met het bestuderen van vrouwenteksten over de Zuid-Afrikaanse Oorlog? Zuid-Afrikaanse lezers, zwart en wit, kunnen hun proces van zelfonderzoek waaraan zij zich na de apartheid wel moeten onderwerpen aanscherpen. Werkgroepen aan Nederlandse universiteiten kunnen helpen het beeld bij te stellen van de Afrikaner, die dertig jaar lang als eendimensionaal monster gestereotypeerd is. De egodocumenten van vrouwen over de Zuid-Afrikaanse Oorlog zijn in hedendaagse interdisciplinaire onderwijsprogramma's bovendien een rijk en lonend onderzoeksgebied omdat allerlei elementen daarin convergeren: gender en ras, identiteit en cultuur, feit en fictie, herinnering en propaganda, nationalisme en feminisme, persoonlijke en sociale geschiedenis, psychologie en geschiedenis, representatie en stereotypering, ruimte en macht, retoriek en sentiment.

Tenslotte: een vergelijkende studie van de "oude" Boerenoorlog- teksten enerzijds en anderzijds de stortvloed aan publicaties van een eeuw later, zal boeiende inzichten opleveren. Bovendien kunnen deze teksten gerelateerd worden aan de gevangenis- en exil autobiografieën van anti-apartheidsfiguren. Een vergelijking met de verhalen die aangehoord zijn door de Waarheids- en verzoeningscommissie (TRC) ligt voor de hand. Ook die verzetsteksten zijn immers geschreven en verteld op de grens tussen koloniale en neokoloniale systemen, en zijn als zodanig óók meervoudig en gecompliceerd.

Universiteit van die Witwatersrand

Bibliografie

Badenhorst, A. 1939. *Tant Alie van Transvaal. Die dagboek van Alie Badenhorst.* vert. M.E. Rothmann. Kaapstad enz.: Nasionale Pers. Ons Geskiedenis-serie.

Barry, Anna. z.j. *Ons Japie. Dagboek gehou gedurende die Driejarige Oorlog.* Johannesburg/ Kaapstad.

Bhabha, Homi K. 1983. *The Other Question...* Screen 24 (6): 18-36.

Bhabha, Homi K. (ed.) 1990. *Nation and Narration.* London and New York: Routledge.

Bhabha, Homi K. 1994. *The Other Question: Stereotype, Discrimination and the Discourse of Colonialism.* In *The Location of Culture.* London: Routledge.

Boehmer, Elleke. 1998. *Anti-imperial connections. The case of the Boer War.*

- Ongepubliceerd referaat. Congres "Rethinking the South African War", Unisa.
- Brandt, Johanna. 1915. Die Kappie Kommando of Boerevrouwen in Geheime Dienst. Kaapstad: Hollandsch-Afrikaansche Uitgevers-Maatschappij v/h Dusseau & Co.
- Brandt-van Warmelo, Johanna. 1905. Het concentratie-kamp van Iréne, Amsterdam, Kaapstad: Dusseau.
- Brink, Elsabé. Man-made Women: Gender, Class and the Ideology of the Volksmoeder. In C. Walker (red.). 1990. Women and Gender in Southern Africa to 1945. Claremont: David Philip.
- Captain, Esther. 1995. Golven van herinnering. Memoires van vrouwen over de internering in Ambarawa. In: Wim Willems en Jaap de Moor (red.). Het einde van Indië. Indische Nederlanders tijdens de Japanse bezetting en dekolonisatie. Den Haag.
- Captain, Esther. 1997. The Gendered Process of Remembering War Experiences. Memories about the Second World War in the Dutch East Indies. The European Journal of Women's Studies 389-395.
- Captain, Esther. 1999. The Lady, the Gentleman and the Monkey. The Construction of Europeanness in Diaries of Civilian Prisoners of War in the Dutch East Indies (1942-1945). In Heike Paul and Kati Röttger (eds.). Differenzen in der Geschlechterdifferenz/ Differences within Gender Studies. Aktuelle Perspektiven der Geschlechterforschung. Berlin: Erich Schmidt Verlag 300-315.
- Cloete, Elsie. 1992. "Afrikaner Identity: Culture, Tradition and Gender." Agenda 13.
- Clancy-Smith, Julia en Gouda, Frances (eds.). 1997. Domesticating the Empire: Languages of Gender, Race and Family Life in French and Dutch Colonialism 1830-1962. Charlottesville: University Press Virginia.
- De Martelaere, Patricia. 1993/1996. Het dagboek en de dood. In: Een verlangen naar ontroostbaarheid. Amsterdam: J.M. Meulenhoff; Rainbow Pocketboek.
- Dresden, S. 1991. Vervolging, Vernietiging, Literatuur. Amsterdam: Meulenhoff.
- Dube, Pamela. 1999. Granny with a long memory rewrites history. The Sunday Independent. 10 October: 3.
- Du Toit, Marijke. 1997. "Moedermeesteres": Dutch-Afrikaans women's entry into the public sphere in the Cape Colony, 1860-1896. Paper tijdens het congres "Gender & Colonialism", Universiteit van Wes-Kaapland.
- Fischer, M.A. 1964. Kampdagboek Mei 1901 – Augustus 1902. Kaapstad: Tafelberg.
- Gaitskell, D. en Unterhalter, E. Mothers of the Nation: a Comparative Analysis of Nation, Race and Motherhood in Afrikaner Nationalism and the African National Congress. In N. Yuval-Davis en F. Anthias (reds.), 1989. Women-Nation-State.

Londen: MacMillan.

Grundlingh, A.M. 1979. Die "Hendsoppers" en "Joiners": die rasionaal en verskynsel van verraad. Pretoria: Academica.

Grundlingh, Albert. 1998. The National Women's Monument: The making and mutation of meaning in Afrikaner memory of the South African War. Paper by het kongres "Rethinking the South African War", Unisa.

Harlow, Barbara. 1987. Resistance Literature. New York: Methuen.

Higgonet, Margaret R. 1987. Behind the Lines. Gender and the Two World Wars. Yale.

Hobhouse, Emily. 1902. The Brunt of the War and Where it Fell. London: Methuen & Co.

Hobhouse, Emily. 1924. War without Glamour or: Women's War Experiences written by Themselves, 1899-1902.

Hoogveen, Jan. 1983. Lieve vrouw en kinders. Brieven van een Urker onderwijzer op zoek naar een nieuwe toekomst in Zuid-Afrika. Ingeleid door Ena Jansen. Baarn: Bosch & Keuning.

Hutcheon, Linda. 1988. A Poetics of Postmodernism. New York: Routledge.

Jansen, Ena. 1998. "Eene eeuw van onrecht" – De ethiese en estetiese probleme van getuigenverslagen. Van Johanna van Warmelo tot Antjie Krog. Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans, 5 (II): 113-127.

Jansen, Ena en Jonckheere, Wilfred. 1998. Boer en Brit: Afrikaanse en Nederlandse tekste uit en om die Anglo-Boereoorlog. Pretoria: Protea Boekhuis.

Kannemeyer, J.C. 1978. Geskiedenis van die Afrikaanse Literatuur Band 1. Pretoria ens.: Human & Rousseau Academica.

Korrespondent. 1999. "Hulle't gesterf vir wat hulle glo." Beeld, 11 Oktober: 3.

Krog, Antjie. 1999. A hundred years of attitude. Mail & Guardian. October 8-14: 28-29.

Kruger, Lou-Marié. 1991. Gender, Community and Identity: Women and Afrikaner nationalism in the Volksmoeder discourse of Die Boerevrou, 1919-1931. Ongepubliseerde MA-skripsie, Universiteit van Kaapstad.

Lamprecht, N.C. 1992. Die aard van Afrikaanse outobiografiese geskryfte deur gevangenes en ballinge: die Suid-Afrikaanse Oorlog (1899-1902). M.A.-verhandeling. Durban: Universiteit van Natal.

Marais, Pets. 1999. Die vrou in die Anglo-Boereoorlog 1899-1902. Pretoria: J.P. van der Walt.

Mills, Sara. 1991/1993. Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel

Writing and Colonialism. London and New York: Routledge.

Mollema, G 1996. Swart konsentrasiekampe tydens die Anglo-Boereoorlog van 1899-1902. Ongepubliseerde honneurs-skripsie, Universiteit van Pretoria.

Neethling, E. 1938. Mag ons vergeet? Kaapstad enz.: Nasionale Pers.

Pakenham, Thomas. 1979/1993. The Boer War: illustrated edition. Johannesburg: Jonathan Ball Publishers.

Postma, M.M. (samensteller). 1903/1939. Stemme uit die verlede. Johannesburg en Pretoria: Voortrekkerspers Beperk.

Renders, Luc. 1998. De Anglo-Boereoorlog in recent Afrikaans proza en drama. Ongepubliceerde referaat. Symposium "De helende functie van literatuur bij oorlogstrauma's". Universiteit van Kaapstad.

Riem-Vis, W. 1902. Tien maanden in een vrouwenkamp, het leven en lijden van een Boeregezin in Transvaal tijdens den laatsten oorlog met Engeland. Rotterdam: D.A. Daamen.

Rijksen-van Helsdingen, J. 1918². Vrouweleed. Persoonlijke ondervindingen in de Boereoorlog. Sneek: Uitgeverij Boeijenga.

Roos, Henriette. 1998. Perspektief op die Afrikaanse prosa van die twintigste eeu. In H.P. van Coller (red.). Perspektief en profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis. Deel 1. Pretoria: J.L. van Schaik.

Rosenwald, G.C. en Wiener, W.J. Datum onbekend. A Moment's Monument. The Psychology of Keeping a Diary. In Josselson, R. en Lieblich, A. (eds.). The Narrative Study of Lives.

Schoeman, Karel. 1991. Olive Schreiner: a Woman in South Africa 1855-1881. Johannesburg: Jonathan Ball.

Schoeman, Karel (ed.). 1998. Witnesses to War. Personal documents of the Anglo-Boer War (1899-1902) from the collections of the South African Library. Cape Town etc.: Human & Rousseau.

Smith, Sidonie en Watson, Julia (eds.). 1992. De/colonizing the Subject: The Politics of Gender in Women's Autobiography. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Van Heyningen, Elizabeth. 1998. Women and disease. The clash of medical cultures in the concentration camps of the South African War. Ongepubliceerd referaat. Congres "Rethinking the South African War", Unisa.

Van Niekerk, Annemarié. 1994. Vrouevertellers 1843-1993. Kaapstad: Tafelberg.

Warwick, P. 1983. Black People and the South African War, 1899-1902. Cambridge.

- (1) De eerste woorden uit de verklaring "Smart in die hospitaal" (in Neethling 1938: 45) door Anna Botha, afkomstig van "Breipaal", Smithfield.
- (2) In navolging van een aantal moderne historici verkies ik de benaming Zuid-Afrikaanse Oorlog. Er zijn immers veel slachtoffers gevallen niet alleen onder de Boerenbevolking en de Britse soldaten, maar ook onder de zwarte bevolking en de kleurlingen. Geografisch gezien ondervond heel zuidelijk Afrika de gevolgen van de oorlog.
- (3) Mijn onderzoek is gedaan met steun van het Noordelijke Kennisnetwerk van de SAVN. Mijn dank aan Pamela Pattynama, alsook aan Esther Captain, Elsie Cloete, Rosemarie Buikema, Marlene van Niekerk en Elsabé Brink. Hierbij dank ik ook de volgende studenten: Gracia Blanker, Linda Boersma, Lonneke van Genugten, Mireille van Heerden, Roos Luiten, Laura Hylkema, Henri Reitsma, Susan Trompert, Regina Wilkens en Lida Zutt. Met hun toestemming breng ik in dit artikel verslag uit over aspecten van hun en mijn onderzoek in collegeverband. Citaten uit hun werk hebben de vermelding "VU 1998". Ook dank ik een derdejaars studente bij Wits, Marlise Richter. Zij heeft tijdens 1997 en 1999 colleges bij me gevolgd waarin egodocumenten over onderscheidelijk de Japanse kampen in Nederlands-Indië tijdens de Tweede Wereldoorlog en over de Anglo-Boerenoorlog aan bod kwamen.
- (4) Tijdens het XVde congres van de ICLA (Leiden, augustus 1997) gaf Margaret R. Higgonet bijvoorbeeld een paper getiteld "X-Ray vision: women's representations of World War I". Het werk van Esther Captain (1995, 1999) is daar ook een voorbeeld van. Ook in Zuid-Afrika komt er verandering, alhoewel er tijdens het symposium "De helende functie van literatuur bij oorlogstrauma's" (Kaapstad, juli 1998) geen speciale aandacht voor vrouwen was.
- (5) In bijkans 50 concentratiekampen die Britten over Zuid-Afrika heen oprichtten werden Boerenvrouwen zogenaamd "in bescherming genomen" door gedwongen inperking. Voordat ze werden weggevoerd, werden hun huizen op de boerderijen in brand gestoken en alles vernietigd. De kampen was een belangrijk onderdeel van Lord Kitchener's "verschroeide aarde"-beleid om te voorkomen dat hulp vanaf de boerderijen aan de Boerencommando's werd gegeven in de vorm van voedsel, kleding, verpleging en schuiling. De kampen werden door de Boeren als een symbool van "deliberate genocide" (Pakenham 1993: 250) door de Britten gezien.
- (6) Tijdens de openingceremonie in Brandfort van de honderdjarige herdenking van de oorlog was de 104-jarige zwarte mevrouw Elisa Nogane (Beeld, 11 oktober 1999 spelt haar naam zo; The Sunday Independent van 10 oktober: Elize Ngcane) aanwezig. Alhoewel ze toentertijd een heel klein kind was herinnert ze zich het leven in het kamp. "We didn't have food. We were sleeping outside. There were those sleeping in grass huts," zo rapporteerde The Sunday Independent. Bij die gelegenheid zei president Thabo Mbeki, in het Afrikaans: "Ons is hier byeen as die nageslag van die swartes, Boer en Brit om hulde te bring ná die lyding en dood in 'n onstuimige tyd in ons land. Ons mag nooit weer toelaat dat mense binne of buite Suid-Afrika oorlog aan ons mense opdwing nie." Hij bracht hulde aan "die swartes wat sy aan sy met die Boere aan die stryd deelgeneem het, hulle wat vir die Britse imperialisme geveg het en die talle kinders, die onskuldigstes, wat in die oorlog gely en omgekom het." Hij beschreef de oorlog als een strijd van de Boeren tegen imperialisme.

[\(7\)](#) Badenhorst schreef in het Nederlands, maar haar tekst is in 1923 eerst in het Engels gepubliceerd door bemiddeling van Emily Hobhouse en in 1939 in een Afrikaanse vertaling – gemaakt door aanvankelijk F.W. Reitz en later voltooid door M.E. Rothmann. Het originele manuscript berust nu in het Staatsarchief.

[\(8\)](#) De meeste dagboeken verschenen vrij laat. Vergelijk de verafrikaanste vorm van Tant Alie van Transvaal in 1939, terwijl Miem Fishers Kampdagboek Mei 1901-Augustus 1902 pas in 1964 verscheen.

[\(9\)](#) Lampbrecht (1992:18-20) beschrijft Moedersmart en kinderleed (1921) van Lenie Boshoff-Liebenberg als de eerste volledig Afrikaanse oorlogsautobiografie. Ander autobiografieën zijn Sara Raals Met die Boere in die veld (1937), Hendrina Rabie-van der Merwes Onthou! (1940), E. Steenkamps Helkampe (1941) en Emma D.M. Venters En toe daar vrede kom (1942). Trienie Meys Diep waters (1935) is gebaseerd op de herinneringen van Fransina van Graan die nooit in een concentratiekamp was maar twee jaar lang voor de vijand bleef vluchten.

[\(10\)](#) Mannelijke schrijvers hebben o.a. de volgende populair historische romans over de oorlog geschreven: J.H.H. de Waal Die tweede Grieta (1912), D.F. Malherbe Vergeet nie (1913), Gordon Tomlinson Deur die smeltkroes (1917), Chris Euvrard Twee susters (1915; volgens Kannemeyer 1978: 156 "'n taamlik onbeholpe verhaaltjie uit die konsentrasiekampgeskiedenis" – Euvrard ontving ervoor de eerste toekenning van de Suid-Afrikaanse Akademie voor literair werk) en Jochem van Bruggen Teleurgestel (1918). J.R.L. van Bruggens Bittereinders (1935) is direct gebaseerd op getuigenverslagen van vrouwen die in de kamp van Mafeking waren. Deze teksten verschillen van die van autobiografen in die zin dat ze vrijer zijn om niet-technische bewijsmiddelen te transformeren tot technische bewijsmiddelen, in aanpassing bij een nieuw-geschapen argumentatio. Dat geldt des te meer voor postmoderne romans zoals Magersfontein, o Magersfontein! (1976) van Etienne Leroux, Belemmering (1990) van Lettie Viljoen en Wat word van Generaal Mannetjies Mentz (1998) van Christoffel Coetzee.

[\(11\)](#) Specifiek voor de oorlogsteksten geldt wat Henriette Roos (1998: 29) zo omschrijft: "Die blik op Afrika vanuit die Afrikaanse letterkunde, is inherent tweeledig, selfs paradoksaal, omdat die Afrikaner kolonisering ondergaan het, maar dit ook self uitgevoer het. [...] Na die Suid-Afrikaanse Oorlog, en binne die konteks van vroeëre botsings met (Nederlandse en Engelse koloniale) regeringsbeleid, ontwikkel daar by die Afrikaners in die sosiopolitieke werklikheid en in die letterkunde 'n selfbeeld as gekoloniseerdes – maar dan los van en verhewe bo die oorspronklike inheemse bewoners."

[\(12\)](#) We saw apartheid as the Afrikaner's version of colonialism – Franklin Sonn in 'n TV-program "The South African War", 10 oktober 1999. Het feit dat het Afrikaans nog geen erkende schrijftaal was, was vast voor vele vrouwen een belemmerende faktor om tot schrijven over te gaan. In de inleiding tot haar dagboek Ons Japie schrijft Anna Barry: "Voor die oorlog was ons huistaal Engels en daarom het ek dan ook gedurende die eerste maande my dagboek in Engels gehou. Nadat oom Japie de Villiers op Platrand gesneuwel het en na die vernederende behandeling wat ons van die Britse troepe ontvang het, het daar egter by my so 'n bitter gevoel ontstaan dat ek na Nederlands oorgeslaan het." Haar dagboek is uiteindelik in het Afrikaans gepubliceerd (jaartal onbekend)

[\(13\)](#) Grundlingh (1998: 2) schrijft over de rol van vrouwen: "The war propelled Boer women onto centre stage and their experiences demanded public recognition."

So powerful and pervasive was the impact of the concentration camp experience that ultimately the dominant Boer symbolic representation of the South African War assumed the form of a women's, and not a men's, memorial."

[\(14\)](#) De Zuid-Afrikaansche Christelyke Vrouwen Vereeniging is bijvoorbeeld in 1904 opgericht.

[\(15\)](#) Kruger (1991: 112) beroept zich op Olive Schreiner's Thoughts on South Africa.

[\(16\)](#) Dit past in het plaatje van "the double helix", beschreven door Higgonet (1987).

[\(17\)](#) Ander "vogelvrije" subgenres van de autobiografie zijn volgens Kaplan in haar artikel genaamd "Resisting Autobiography: Out-Law Genres and Transnational Feminist Subjects", slaven-narratieven, persoonlijke getuigenissen van suffragettes en van voorstanders van afschaffing van slavernij, orale geschiedenissen over immigratie en ballingschap.

[\(18\)](#) Ook mijn eigen ervaring met dergelijke teksten als docent is gering, maar mijn ogen zijn wel geopend voor de rol die deze teksten kunnen spelen in het afbreken van stereotypen. Toen ik in 1997 in een college neerlandistiek aan Wits het Kampdagboek (1989) van Beb Vuyk, een Nederlands-Indische schrijfster die in o.a. het Japans interneringskamp Makassar in Batavia zat tijdens de Tweede Wereldoorlog, behandelde viel het mij op dat de tekst uitermate geschikt is om meerdere onderwerpen aan te snijden. Er kan veel relevants over zowel Nederland als Indonesië te berde worden gebracht, men kan ingaan op de relatie tekst en werkelijkheid en ook de vermaledijde vraag "wat is literatuur?" kan aan de orde worden gesteld. Zo een discussie moet uiteraard gezien worden tegen de achtergrond van de tekstualiteit van geschiedenis en de postmodernistische opvatting dat de werkelijkheid slechts door middel van taal kan worden ervaren en de gepaardgaande twijfel aan het representatieve (on)vermogen van taal. Zie Linda Hutcheon (1988). Hetzelfde gebeurde mij in 1999 in Jakarta toen ik de studenten van de Seksi Belanda aan de Universitas Indonesia een stukje tekst uit Tant Alie van Transvaal te lezen gaf en zij nieuwsgierig werden naar de Boerenoorlog.

[\(19\)](#) Captain 1999 schrijft over het in stand houden van oude scheidslijnen in "The Lady, the Gentleman and the Monkey".

[\(20\)](#) Het belang van Christoffel Coetsee's Wat het geword van Generaal Mannetjies Mentz (1998) ligt juist in de radikale opheffing van de mythe van de Boer als goed.

[\(21\)](#) Er was wel reden genoeg om zwarte mensen te vrezin. Mollema (1996: 17) noemt een voorbeeld van hun terreur: "Die bewapening van die Kgatla deur die Britte het ontstellende gevolge in die Marico-distrik van die Zuid-Afrikaansche Republiek gehad. Die Kgatla het op 25 November 1899 volgens opdrag en onder vuurdekking van 'n Britse afdeling, 'n Boerelaer by Derdepoort aangeval. Verder het hulle 'n blanke nedersetting naby die laer aangeval, twee blanke vrouens vermoor en 17 vroue en kinders tydelik na Betsjoeanaland ontvoer. Die gevolg hiervan is dat baie plase verlate agtergebly het, wat daarna óf deur swart stamme geplunder is óf deur hulle beset is."

[\(22\)](#) Sarah Heckford schreef bijvoorbeeld A Lady Trader in the Transvaal (1882)

en Mary Kingsley Travels in West Africa (1897).

(23) Dat er ook in Europa stereotypen bestonden over zwarte mensen in Zuid-Afrika, blijkt uit een opmerking van Jan Hoogeveen (1983: 72), een Nederlandse onderwijzer die in 1897 naar de Transvaal kwam. In juni 1898 stelt hij zijn vrouw gerust:

U schrijft dat ik voorzichtig moet zijn met de kaffers, maar lieve kind dit zijn andere kaffers, dan die wilde volksstammen, ge behoeft daar straks volstrekt niet bang voor te wezen. In die dagen waarover u schrijft waren er ook bij de boere getrouwe kaffers, lees "Lion Cachets werk" maar.

(24) De vrouwen klaagden terecht over hun erbarmelijke leefomstandigheden. Dat zij het echter later goedvonden dat hun zwarte bedienden in piepkleine kamertjes zouden wonen, is verbijsterend.

(25) Elsbeth Locher-Scholten schrijft daar bijvoorbeeld over in Clancy-Smith & Gouda (1997).

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknummers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 2. Desember 1999

[Temanommer](#) | [J.L. Coetser](#) | [Frederick Hale](#) | [Ena Jansen](#) | [Paul Schulten](#) | [J.C. Steyn](#) | [Chris van der Merwe](#)

Het Nederlanderkorps in de Boerenoorlog

- Paul Schulten -

Abstract

Like most people in other European countries the Dutch became very emotionally involved in the hostilities between the English and the Boers. Sympathy for the Boer republics was probably even stronger in Holland because as a small nation the Dutch identified with an ever smaller related nation that was defending its independence. The Dutch government had their hands tied because the international situation forced it into a policy of strict neutrality. It was therefore up to civil society to support the Boers. W.J. Leyds, the representative of the Zuid-Afrikaansche Republiek (Transvaal) in the Low Countries, was prominent in directing efforts to collect large amounts of money for the besieged Boers. A number of Hollanders sailed to South Africa to enlist as volunteers in the Boer army or to assist in more humanitarian activities. Most of the Dutchmen, however, who fought in the war, had already settled in South Africa and were assembled in the so-called Hollanderkorps. This article is mainly about the participation of this Dutch garrison in the war in which seventy-eight of these volunteers lost their lives.

Nederlanders van boven de vijftig jaar kunnen over het algemeen nog steeds moeiteloos het liedje Sarie Mareis ten gehore brengen of, al dan niet melodieus, Bobbejaan de berg laten beklimmen. Velen zullen zich vroeger op school weliswaar nooit hebben gerealiseerd dat met kakkies "Khakis" werd bedoeld en met Mareis de Hugentennaam Marais, maar het is en was voor hele generaties zonneklaar dat met het woord "rooinekken" onze Britse bondgenoten werden aangeduid. Die kennis is bij de jeugd van Nederland nu volstrekt verdwenen. Zo is Sarie Mareis een van de minder tragische slachtoffers van de apartheid geworden. Met name na de treurige gebeurtenissen in Sharpeville in 1960 is de Nederlandse betrokkenheid bij het wel en wee van Zuid Afrika drastisch gewijzigd. [\(1\)](#) De Boerenliedjes en de jeugdromans over Boerenhelden verdwenen uit de scholen. Zelfs sommige straatnamen in de zogenaamde Transvaalbuurten werden gewijzigd. [\(2\)](#)

Zo veranderde het Pretoriusplein in Amsterdam bijvoorbeeld in Steve Bikoplein. Veel Afrikaanse straatnamen, onder welke die van Paul Kruger het meest voorkomt, blijven toch nog steeds de voorbijganger herinneren aan de vloedgolven van sympathie voor de Boerenrepublieken waarmee de Nederlanders honderd jaar geleden werden doorstroomd. [\(3\)](#) Een sympathie die bij de gewone burgers des te groter was omdat de regering totaal onmachtig was iets tegen Engeland te ondernemen. Een politiek van strikte neutraliteit was immers al lang een noodzakelijk kenmerk van het Nederlands beleid.

Zoals gezegd stond de bevolking helemaal niet neutraal tegenover de oorlog tussen Brit en Boer. Pas de aankomst in Nederland van de in ballingschap gaande president Kruger aan boord van een Nederlands oorlogsschip in december 1900 temperde enigszins de publieke woede over de gebondenheid van de regering. [\(4\)](#) Er bestond altijd al een haat-liefde verhouding met de Engelsen, maar het aspect liefde was even totaal verdwenen. Letterlijk had dit bijvoorbeeld tot gevolg dat de

jonge koningin Wilhelmina het niet kon maken met een Engelse prins te huwen, dus was dat een van de redenen waarom het uiteindelijk een Duitser werd. (5) Een kenmerkend moment was ook het aan land gaan van de nieuwe Engelse koning Edward VII in de Zeeuwse havenstad Vlissingen op zijn reis naar Duitsland in 1901. Een grote menigte op de kade hief toen uitdagend het Transvaalse volkslied aan. Volgens de Britse gezant Howard was het "the most disgraceful scene I ever witnessed in my life". (6) Niet alleen de koning, maar al zijn onderdanen die in die dagen door Nederland reisden werden met anti-Engelse gevoelens geconfronteerd. Dat wordt onder meer duidelijk uit de reisverhalen van Britse toeristen uit die periode. (7) De Nederlandse vereenzelviging met de Boerenzaak drukte zich verder uit in een grote bereidheid geld te geven en een sterk stijgend ledental van diverse verenigingen die er zich voor de banden met de Boeren inzetten. (8) Velen wilden ook persoonlijk aan de strijd deelnemen. De Nederlandse pers werd niet moe unaniem grote verontwaardiging over de Engelse Goliaths en geestdrift over de stamverwante baardige Davids uit te dragen.

Ook in Zuid-Afrika zelf hadden de daar levende Nederlanders een sterke drang op te komen voor wat zij zagen als de vrijheid en het recht van de twee Boerenrepublieken. (9) Koesterden sommigen van hen voorheen nog bedenkingen tegen de ongecultiveerde levensstijl van hun nieuwe landgenoten, dan waren die vooral na de Jameson-inval van 1895 snel weggewist door de verontwaardiging over wat beschouwd werd als het botte en hebzuchtige imperialistisch gedrag van de perfide bewoners van Albion. (10) De houding van de in 1890 naar Transvaal geëmigreerde jurist Herman Coster is hier een goed voorbeeld van. In brieven aan Leidse studiegenoten van vroeger liet hij zich aanvankelijk nogal negatief over het leven in de hoofdstad Pretoria uit. "naast drinken is een paard hebben zowat het enige genoegen hier", en "Veel mensen in deze negorij zijn ploertig". (11) Eind 1895 werd Coster als staatsprocureur een van de naaste medewerkers van president Kruger. In mei 1897 meldde hij aan de gevolmachtigd gezant van de Zuid-Afrikaanse Republiek in Europa, de Nederlander W.J. Leyds, dat hij per 1 juni ontslag had aangevraagd. "Krüger heeft mij in den vollen Uitvoerenden Raad beledigd, weliswaar excuses gemaakt, maar toch". (12)

1. Het Hollanderkorps

Kruger had Nederlanders verweten dat ze, als het er echt om ging spannen en er gevochten zou moeten worden, dat vanachter hun schrijfbureaus zouden meemaken. Misschien was verontwaardiging daarover wel een van de redenen waarom Coster een van de initiatiefnemers is geweest bij de oprichting van een korps Hollandse vrijwilligers, toen in september 1899 de oorlog met Engeland op uitbreken stond. (13) Op 7 september werd een eerste vergadering in Pretoria gehouden die bezocht werd door ongeveer vijftig Nederlanders. Er werd toen besloten dat onderzocht moest worden of de oprichting van een eigen korps mogelijk was. Onder meer moest worden gekeken naar het mogelijke risico het Nederlanderschap te verliezen. (14) Een week later werd een nieuwe vergadering gehouden waar werd besloten: "de commissie op te dragen regelen op te trekken ter vorming van een korps van Nederlanders en oud-Nederlanders, staande onder hunne eigen door de manschappen zelf te kiezen officieren en de diensten van zodaanig korps aan de Regering aan te bieden". (15) Ook Belgen kregen en namen de gelegenheid toe te treden, omdat zij voor een eigen korps te gering in aantal waren. (16) Op 22 september werd het Hollanderkorps feitelijk opgericht. Het bestond uit twee onderdelen, één voor de velddienst en de ander voor garnizoensdienst. De velddienst bestond uit ongeveer 150 man. Dat waren de

vrijwilligers die voor acties bestemd waren. Een voormalig beroepsofficier van het Nederlandse leger, B.G. Versélewel de Witt Hamer (1855-1930), kreeg het bevel over deze afdeling. Zijn groep werd onderverdeeld in vijf pelotons met ieder een zogenaamde luitenant als commandant. Onder deze vijf waren zowel Coster als zijn goede vriend Carst De Jonge. (17) De garnizoensdienst bestond uit zo'n driehonderd man, die zich voornamelijk bezig zouden houden met bewakingsdiensten. Zij zouden dat blijven doen tot 5 juni 1900, toen Pretoria door de Engelse troepen werd ingenomen. (18)

Zes dagen na de feitelijke oprichting van het korps gaf de Uitvoerende Raad van de republiek haar formele toestemming en verleende machtiging tot uitgifte van een uitrusting, waarbij overigens het bedrag van zes pond per persoon niet overschreden mocht worden. Toetreding tot het korps werd opengesteld voor Nederlanders, die uit Pretoria en Johannesburg kwamen. Personen uit andere steden of dorpen moesten zich bij de lokale Boerencommando's aansluiten. Net als de burgers van deze gewone commando's kregen de leden van het Hollanderkorps geen soldij bij het vervullen van wat voor de Afrikaners hun gewone burgerplicht was. Aparte uniformen hielden de Boeren er niet op na, dus dat zat er voor de Nederlanders ook niet in. Van paarden werden zij voor de velddienst wel voorzien. De Uitvoerende Raad stelde als commandant van het hele korps de Afrikaner J.P. de la Grange Lombard aan, een groot vriend van de Nederlanders.

Op 3 oktober vertrokken al honderddertig man van het korps met de trein naar het oosten in de richting van de grens met Natal. Twee dagen later kwamen zij aan in het kamp van kommandant-generaal Piet Joubert te Zandspruit, dat dichtbij de grens lag. Daar kregen zij de gelegenheid nog wat te oefenen. Geen overbodige luxe voor de vrijwilligers, omdat er zelfs enkelen onder hen waren, die nauwelijks de rijkunst machtig waren. Ook het omgaan met vuurwapens bleek voor een aantal nogal wat problemen op te leveren. (19)

Op 11 oktober verliep het ultimatum dat door de regering van Kruger aan de Engelsen was gesteld en verklaarden de Boerenrepublieken van Transvaal en Oranje Vrijstaat de oorlog aan het Britse imperium. In het westen en zuiden bewogen hun troepen zich in de richting van Mafeking en Kimberley, terwijl het grootste gedeelte, ongeveer twintigduizend man, Natal binnen moest vallen. (20) Joubert stond aan het hoofd van deze laatste operatie. Hierbij was ook het Hollanderkorps betrokken. Het korps stak op 13 oktober de grens over als onderdeel van een groep van ongeveer achthonderdvijftig man onder leiding van generaal J.H.M. Kock. Het waren voornamelijk Johannesburgers, een aantal Vrijstaters en honderdvijftig Duitsers onder leiding van kolonel Adolf Schiel. De Nederlanders waren op het laatste moment aan deze groep toegevoegd, omdat Kock, met zo weinig mensen, een moeilijke taak had. (21) Hij had twee opdrachten: een pas in de Biggarsbergen bezet te houden en de spoorlijnverbinding tussen Ladysmith en Dundee te verbreken. De pas en de spoorlijn lagen ruim dertig kilometer van elkaar en het was Kock kennelijk niet geheel duidelijk, welke opdracht prioriteit genoot. (22) Hij had in ieder geval een te kleine macht om zich bij de spoorlijn te kunnen handhaven. De bergen boden veel meer zekerheid. Toch is op 16 oktober een deel van het korps opgerukt naar Elandslaagte, een station tussen de beide eerder genoemde plaatsen. Vier dagen later vestigde Kock zich daar in het plaatselijke hotel. Intussen hadden zijn mannen een goederentrein weten buit te maken. De Hollanders kregen de opdracht een inventaris van de goederen te maken en de trein te bewaken tegen mogelijke plunderingen. Gevaar daarvoor was kennelijk niet denkbeeldig, want Kock had al bevel gegeven buitgemaakte flessen rum, whiskey en champagne stuk te slaan, omdat hij vreesde voor de

drinkgewoontes van zijn manschappen. Niet ten onrechte overigens, want sommigen gaven aan dat stukslaan een meer overdrachtelijke betekenis. Volgens de bronnen was iedereen op de volgende dag toch weer nuchter, omdat het heel regenachtig weer was. [\(23\)](#)

2. De slag bij Elandslaagte

In de ochtend van die eenentwintigste oktober lag het Hollanderkorps niet zo ver van het station tussen twee heuvels in en hield zich met de voorbereidselen van het ontbijt bezig. Om acht uur moesten de mannen zich echter op hun paarden snel een heenkomen achter de heuvels zoeken, omdat het Engelse kanonskogels begon te regenen. Niemand werd daarbij overigens getroffen. [\(24\)](#) Zij lieten de paarden achter de heuvels en gingen te voet terug om de hoogten te bezetten. De Nederlanders werden geposteerd op de rechtervleugel. In het midden van de Boerenstelling was Kock met de hem ter beschikking staande artillerie (twee Maxim-Nordenfeldtkanonnen) en de linkerkant werd bezet door een commando Johannesburgers onder aanvoering van commandant B.J. Viljoen. De Engelse troepen bij Elandslaagte werden geleid door generaal-majoor J.D.P. French, die later in de eerste fase van de Eerste Wereldoorlog bevelhebber zou zijn van de Engelse troepen op het vasteland van Europa. Door de tegenaanval van de Boeren werden de Engelsen gedwongen zich enige kilometers terug te trekken.

French kreeg toen van de commandant van Ladysmith, luitenant-generaal sir George White, opdracht opnieuw de aanval in te zetten. Hij was immers uitgestuurd om de spoorverbinding tussen Ladysmith en Dundee open te houden. Nadat versterkingen in de vorm van enkele bataljons infanterie en een regiment lanciers uit Ladysmith per trein tot op drie kilometer van Elandslaagte waren gearriveerd, zette French om drie uur in de middag de aanval in. Al snel werd een van de Nordenfeldts buiten gevecht gesteld, waarna de Engelsen met cavalerie en infanterie de Boerenstelling tot op twee kilometer konden naderen. Op die afstand begon geweervuur langzamerhand enig effect te hebben. De Britten ontplooiden zich en omcirkelden de hoogtes waarop de Boeren lagen. Al spoedig gaven de Johannesburgers op de linkervleugel "pad", de gewone Afrikaanse uitdrukking voor, al of niet overhaast, retireren. In feite kwam het erop neer dat men naar de achtergebleven paarden rende en zo hard mogelijk weggaloppeerde. Volgens de in die dagen in Nederland zeer populaire veelschrijver over de strijd van de Boeren, L. Penning, gebeurde dat omdat de Johannesburgers, als arbeiders in de mijnbouw, geen echte Boeren waren en hun gewoontes niet kenden. [\(25\)](#) In werkelijkheid was dit juist een zeer gebruikelijke strijdwijze van de Boerencommando's: plaatsnemen op de hoogten (koppies), de vijand beschieten en bij serieuze tegenstand en gevaar van omsingeling zo snel mogelijk te paard weggelopen. Het is waarschijnlijker dat het Hollanderkorps zich deze strijdwijze nog niet eigen had gemaakt en dus is blijven standhouden, meer overeenkomstig de West-Europese manier van doen. Bovendien was hun koppie gemakkelijk om te trekken en moeilijk snel te verlaten door de rotsen en de doornstruiken die er nu ook nog in grote hoeveelheid te vinden zijn. Het gevolg is geweest dat zij samen met leden van het Duitse korps, dat onder commando stond van kolonel Adolf Schiel, betrekkelijk geïsoleerd op hun koppie zijn achtergebleven en vrijwel allemaal zijn gesneuveld, gewond of gevangengenomen.

Er moeten ongeveer honderd Nederlanders bij Elandslaagte onder Kock hebben

gevochten. Negen zijn daar gesneuveld of dodelijk gewond, onder wie Herman Coster, en vierenvijftig zijn er, al of niet gewond, in krijgsgevangenschap geraakt, onder wie kapitein Versélewel de Witt Hamer. De helft van het hele Hollanderkorps was in één keer weggevaagd. Ook in totaal zijn er heel wat burgers bij Elandslaagte uitgeschakeld. De van hun koppies wegvlochtende Boeren werden namelijk ook nog eens verrast door een cavaleriecharge van de opgerukte lancers van French. Tot ontzetting van de vluchtenden gingen die er met hun gevelde lansen doorheen alsof het een varkensjacht (pigsticking) gold. (26) De uiteindelijke schattingen van de totale verliezen bij Elandslaagte lopen uiteen van drie- tot vierhonderd Boeren, die gesneuveld, gewond of gevangengenomen zijn. (27) Dat was ongeveer veertig procent van de hele legermacht van Kock. De Engelsen verloren "slechts" zeven procent van hun ingezette troepen, dat wil zeggen een kleine driehonderd man, waaronder vijftig gesneuvelden. Onder hen vooral veel bereden infanteristen van de Imperial Light Horse en manschappen van de Devonshires en de Gordon Highlanders die, veelal met de bajonet op het geweer, de heuvels hadden bestormd. Het is een van de weinige veldslagen in de Boerenoorlog geweest waarin de overwegend aanvallende partij, de Engelsen, minder schade opliep dan de verdedigers. Joubert liet dan ook in een telegram aan zijn regering weten dat het ging om "een totale nederlaag, zoo groot als nog nooit door het Afrikaansche volk geleden is". Misschien heeft de onvrede daarover de opheffing van het Hollanderkorps veroorzaakt. Bovendien was Joubert de voornaamste "Hollanderhater" onder de talrijke Zuid-Afrikanen die het Nederlands aandeel in de administratie niet zo zagen zitten. (28) Hij heeft in ieder geval gretig geloof geschonken aan geruchten, dat met name de Hollanders sterk onder invloed van alcohol waren geweest. (29) Commandant Lombard, die bij Elandslaagte ontkomen was, sprak juist zijn tevredenheid uit over de inzet en moed van zijn mannen, maar voor Joubert was het duidelijk zo wel genoeg geweest. Hij droeg de restanten van het korps op zich op 24 oktober bij Newcastle te verzamelen, waar zij hun militaire uitrusting af zouden moeten geven. De meeste Nederlanders hadden zich echter al bij andere commando's aangesloten. Dergelijke wisselingen van commando al naar gelang de omstandigheden kwamen in de Boerenoorlog heel veel voor en waren symptomatisch voor de in het algemeen gebrekkige contrôle, die de legerleiding over haar burgers kon uitoefenen. Burgers waren niet gewend en meestal ook niet bereid zich aan een strikte militaire discipline te onderwerpen.

De militair-historicus Breytenbach heeft later het verlies bij Elandslaagte vooral toegeschreven aan de roekeloosheid en de fouten van Kock. (30) Hij had zich in de eerste plaats nooit met een betrekkelijk klein aantal mensen in een moeilijke positie midden tussen de vijand mogen manoeuvreren. Eenmaal in die situatie zou hij de Engelsen geen kans hebben moeten geven zich te ontplooien en had hij eerder zelf moeten aanvallen. Hij had er echter beter aan gedaan in de beschutting van de Biggarsbergen te wachten tot andere commando's uit de Vrijstaat zich met hem hadden verenigd. De oude generaal heeft dat zelf nooit kunnen tegenspreken, want hij was een paar dagen na de slag aan zijn verwondingen bezweken.

Het nieuws van de nederlaag bij Elandslaagte heeft even voor behoorlijke paniek bij de legerleiding van de Boeren gezorgd. (31) Na eerdere gevechten bij Dundee waren de Boerencommando's verspreid en vermoeid. Joubert vreesde dat de Engelsen uit Dundee en Ladysmith zich zouden verenigen en de Boeren in Natal geheel zouden vernietigen. Hij wist niet dat de Engelse troepen al evenzeer herstel nodig hadden en bovendien al bezig waren zich geheel op Ladysmith terug te trekken. Zijn paniek kan nog een reden geweest zijn voor hem om veel blaam bij de Hollanders te leggen. De rapporten van de bij hem teruggekeerde Viljoen zullen daar ook aan hebben bijgedragen. (32) Bij vastlegging van veldslagen geldt immers

het omgekeerde van het bekende adagium voor wetenschappers: wie overblijft, die schrijft.

3. Kinderen van de rekening

Alle genoemde factoren samen zijn waarschijnlijk verantwoordelijk geweest voor de opheffing van het eerste Hollanderkorps. Het kunnen niet alleen de grote verliezen zijn geweest. Andere korpsen van uitlanders hebben die immers ook geleden zonder dat zij als korps ophielden te bestaan. Het Duitse korps kreeg zware klappen bij Elandslaagte en kwam er later, in mei 1900, niet veel beter af bij de Tobaberg. (33) Het Scandinavische korps werd vrijwel vernietigd bij Magersfontein op 11 december 1899 en op 5 april 1900 viel de Franse kolonel, G. de Villebois-Mareuil, samen met velen van zijn net bestaande internationaal commando bij Boshof. (34) Het is natuurlijk het meest opvallend dat de Duitsers wel als korps mochten blijven bestaan, hoewel zij ook bij Elandslaagte waren betrokken. Hier heeft waarschijnlijk het feit meegespeeld dat onder de korpsen buitenlanders die aan de zijde van de Boeren vochten, de Duitsers het eerst opgericht waren, veruit het grootst in aantal waren en bovendien nogal wat Afrikaners in de gelederen hadden. De numerieke omvang van dat korps was zeven- tot achthonderd man. (35) Gerangschikt naar hoeveelheid strijders kwamen vervolgens het Hollanderkorps, het Scandinavische, het Ierse, het Franse, het Italiaanse, het Oostenrijks-Hongaarse en het Russische korps. (36) In totaal moeten er ongeveer 2000 man lid zijn geweest van de zogenaamde Vreemdelingvrijwilligerkorpsen. Overigens kwam het voor dat meerdere nationaliteiten in één korps aanwezig waren. Zo zat de Zweed Karl Hultin bij het Hollanderkorps en raakte de Nederlander Johannes van Aken bij Magersfontein zwaar gewond tussen de Scandinaviërs. (37)

Voor deze laatste groep heeft Magersfontein dezelfde klank als Elandslaagte voor de Nederlanders. Bij Magersfontein gingen de Engelsen onder commando van lord Methuen in de nacht van 10 op 11 december in de aanval tegen de Boerenstellingen met het doel Kimberley te ontzetten. Het werd een van de drie grote nederlagen die zij in de fameuze black week in december 1899 leden naast Stormberg en Colenso. De leden van het Scandinavische korps hebben aan de Boerenoverwinning weinig vreugde beleefd. Zij waren als enigen vóór de stelling achtergebleven of achtergelaten en werden daardoor automatisch omgeven door de terugtrekkende Britse troepen en volkomen vernietigd. Van de zevenenvijftig aanwezige Zweden, Noren, Denen en Finnen zijn er slechts acht in de Boerenstelling teruggekeerd. De rest is gesneuveld of zwaar gewond op het slagveld achtergebleven. Generaal Cronjé meldde in een telegram aan president Steyn, dat bij Magersfontein van de commando's Hoopstad, Ladybrand en Potchefstroom bij elkaar slechts achttien doden en drie en veertig gewonden te betreuren waren. "Van het Scandinavische korps kan ik geen opgave doen, daar ik vernomen heb dat zij onvoorzichtig eene positie ingenomen hebben die voor hen onhoudbaar was, en doordat het eene ruige boschachtige plek was, kon hen geen hulp worden gezonden omreden het niet opgemerkt werd. Ik versta echter dat er ongeveer veertig gesneuveld en gewond zijn". (38)

Ook de latere gebeurtenissen bij Boshof en de Tobaberg geven aan dat de kansen om te overleven beter waren voor leden van de Boerencommando's dan bij de vrijwilligerskorpsen. Op beide plaatsen mochten de leden van het internationale

legioen het alleen opnemen tegen een overmacht aan Britten. Dit legioen was opgericht voor vreemdelingenvrijwilligers in maart 1900 en onder commando geplaatst van de wat Quichotterige Franse kolonel De Villebois-Mareuil. (39) Deze was in de drie maanden die hij in Zuid-Afrika had doorgebracht redelijk gefrustreerd geraakt door wat hij als gebrek aan initiatief bij de Boeren beschouwde. Helaas besloot hij dat te doorbreken met een kleine macht van ongeveer negentig Franse en Hollandse vrijwilligers en Boshof aan te vallen. (40) Hij zou daarbij worden gedekt door veldkornet Daniels met een Boerenkommando van vierhonderd man. Daniels kwam uiteindelijk niet opdagen en de vrijwilligers op hun kopjes werden omsingeld en hadden de keuze tussen overgave of sneuvelen. Mareuil koos voor het laatste terwijl nog zes man hem in de dood zijn gevolgd. De rest is, al dan niet gewond, gevangengenomen. Daniels had goede redenen om de vrijwilligers niet verder te steunen en had dat naar eigen zeggen Mareuil ook laten weten. (41) De kolonel wilde echter zijn plannen niet wijzigen of had de boodschap van Daniels niet begrepen. Het gevolg was in ieder geval katastrofaal en voor de zoveelste keer was het niet goed gegaan met een afdeling vrijwilligers, die onder eigen commando opereerden. Besef hiervan moet ook bij sommige Nederlandse vrijwilligers al snel doorgedrongen zijn. H. Verloren van Themaat schreef al in maart 1900 het volgende: "In Kroonstad wordt een uitlanderkorps gevormd onder leiding van De Villebois Mareuil, doch ik heb geen lust mijn paard onnodig af te matten en daarheen te rijden. Op een uitlanderkorps heb ik het maar weinig begrepen: strijd onder elkaar, onaangenaamheden met Boeren voorzag ik in zulk een korps, en mij zelf tenslotte bij de een of andere gelegenheid het kind van de rekening worden". (42)

Voor de soms slechte samenwerking tussen Boeren en vrijwilligers wordt telkens weer gewezen op cultuurverschillen tussen de Afrikaners en de Europeanen, waarbij eventueel taalmoeilijkheden nog extra problemen in de coördinatie veroorzaakte. (43) Het zou in dit geval de moeite waard zijn te kijken naar meer voorbeelden in de militaire geschiedenis, waar kleine eenheden ingeschakeld werden in het leger van andere mogendheden. Communicatieproblemen en mindere zorgvuldigheid ten opzichte van de vreemdelingen lijken ook daar soms een zware tol te hebben geëist. En dat geldt niet alleen voor de Nederlandse pontoniers bij de Berezina tijdens de terugtocht van Napoleon. (44) Vaststaat in ieder geval dat de Boeren de vreemdelingenvrijwilligers minder belangrijk en interessant vonden dan zij dat naar hun eigen mening waren. (45)

4. Vrijwilligers van overzee

De net genoemde Verloren van Themaat was een van de talrijke Nederlanders die na het uitbreken van de oorlog op eigen initiatief naar de haven van Lourenço Marquez waren afgereisd en vervolgens met de trein naar Pretoria waren gegaan. Zo ging het met de meeste vrijwilligers uit Europa en de Verenigde Staten. Ze konden komen, maar moesten alles zelf regelen. De overtocht van een veel kleiner aantal werd geregeld door tussenkomst van het gezantschap van de Zuid-Afrikaanse Republiek in Brussel, waarvan Leyds de leiding had. Hij werd in Nederland vooral geholpen door fervente Afrikavrienden als F. Beelaerts van Blokland en B. Veth. (46)

Leyds en zijn vrienden hielden zich niet alleen bezig met persbeïnvloeding en het op gang brengen van allerlei vormen van steun voor de Boeren, maar probeerden

ook speciale vrijwilligers te werven. Met name hadden zij belangstelling voor artilleristen en technici voor het onderhoud en reparatie van geschut. (47) Zo is ook de luitenant van het Nederlandse leger Gerrit Boldingh door hun toedoen in Pretoria beland. (48) Op 27 december 1899 liet Beelaerts van Blokland aan Veth weten, dat hij het maar eens met Boldingh moest proberen. Volgens Beelaerts was deze een uitnemend officier en een buitengewoon goed ballisticus, die echter wel niet gemakkelijk zijn goede positie zou opgeven. "Voor een f. 6000 kan hij waarschijnlijk wel gewonnen worden", voegde hij eraan toe. (49) Deze laatste opmerking wijst ongetwijfeld op een belangrijke drijfveer van een aantal Afrikagangers. (50) Voor Boldingh gold dat niet. Zelf vertelt hij hoe het vooral verontwaardiging over het Engelse optreden was die veel vrijwilligers bezielde. (51) Daarnaast zag hij wel voor zichzelf na de oorlog een uitstekende toekomst in een bloeiende vrije Boerenrepubliek. (52) Vóór zijn vertrek naar Afrika in de laatste week van februari bracht Boldingh nog op eigen kosten een bezoek aan Berlijn om een nieuwe marconistentelegraaf te bestuderen en aan de Kruppfabriek in Essen. Ook ging hij langs de Rijksmunitiefabriek aan de Hembrug om zijn kennis van brisantgranaten te verdiepen. Uitvoerig overlegde hij met Veth hoe hij ongemerkt zich zelf en allerlei spullen naar Pretoria kon krijgen. (53) Allerlei opties werden overwogen en uitgezocht. Boldingh zou onder een valse naam aanmonsteren op een Duits schip of in de vermomming van electriciën, belast met het toezicht op röntgenstraaltoestellen, met een Nederlandse ambulance meereizen. Uiteindelijk kwam hij eind februari in Zuid-Afrika aan, waar hem eerst de gebruikelijke vrijwilligersteleurstelling ten deel viel. De Boeren zaten niet op hem te wachten en leken in ieder geval minder enthousiast over de uitlanders dan hij had gedacht. Bovendien kwam van zijn voornemen in de Vrijstaatse artillerie goede diensten te kunnen bewijzen niet veel terecht. Hij kwam immers net op het moment dat de krijgskans definitief ten gunste van de Engelsen was gekeerd en de guerrilla begon.

Boldingh heeft het einde daarvan niet meer mee kunnen maken. Op 16 december 1901, Dingaansdag in Zuid-Afrika, werd hij bij het oversteken van een spoorweg bij Nauwpoort, in het noordelijk gedeelte van de Kaapkolonie, door een verdwaalde kogel dodelijk getroffen. Hij was een van de achtenzeventig Nederlanders, die in de Boerenoorlog hun leven lieten. Onder hen was ook de tweede broer van Vincent van Gogh, wiens sneuvelen overigens wordt betwist. (54) Op gedenkstenen in Pretoria en Bloemfontein zijn hun namen voorlopig vereeuwigd onder de tekstregels: Ter Herinnering aan de Nederlanders en Oud Nederlanders gevallen voor de Republieken in den Oorlog 1899-1902. (55)

Typerend genoeg is in deze lijst ook de naam van luitenant M.J. Nix van het Nederlands Indisch Leger opgenomen, hoewel hij, strikt genomen, niet in dienst van de republiek, maar als neutraal waarnemer door een granaatscherf in het hoofd dodelijk getroffen was. Samen met zijn collega C.J. Asselbergs en twee officieren van het Nederlands Leger, Ram en Thomson, was hij in het begin van 1900 in Zuid-Afrika als waarnemer bij het Boerenleger gestationeerd. (56) Na het uitbreken van de guerrilla zijn de drie overlevenden weer vrij snel naar Nederland teruggekeerd. De lessen die zij uit de oorlog hadden getrokken (onder andere grotere beweeglijkheid en meer initiatief bij de lagere commandanten) werden hen door het militaire establishment in Nederland niet in dank afgenomen. Er kon geen overeenkomst zijn tussen de ongedisciplineerde Boerencommando's en het verfijnde raderwerk van het Nederlandse leger. Met name G.J.C.A. Pop laat zich in 1902 in de Militaire Spectator uiterst venijnig over Ram en Thomson uit. (57) Het militair inzicht van Thomson trok hij zeer in twijfel, ook al omdat deze het einde van de oorlog had verwacht na de val van Pretoria. Een brief van Thomson aan

Asselbergs maakt echter duidelijk, dat dat in ieder geval niet zo was. (58) Thomson voorzag de guerrilla wel degelijk, maar dacht dat het Nederlandse leger daar niets van zou kunnen leren. Wat dat betreft hebben de latere gebeurtenissen bij de dekolonisatie van Indonesië hem in het ongelijk gesteld.

Tallose Nederlanders hebben dus in de Boerenoorlog over het weidse Afrikaanse "veld" gereden. De motieven van al deze mensen zijn ongetwijfeld even gevarieerd als hun uiterlijk geweest. Materiële overwegingen, zucht naar avontuur, onvrede over het eigen bestaan naast edel idealisme waren daar de belangrijkste van. (59) Niet veel anders dus dan wat wij in de vijftiger jaren zagen met betrekking tot de vrijwilligers voor Korea. Ideële motieven speelden in ieder geval een grote rol voor het personeel van de drie Nederlandse Rode Kruis ambulances, die tijdens de oorlog naar Zuid-Afrika gingen. De eerste vertrok al op 28 oktober per boot uit Amsterdam. (60) Dit idealisme was overigens niet alleen van humanitaire aard. De oud-officier van gezondheid P. Adriani schreef dat het voor het neutrale Nederland een van de weinige middelen was om de bedreigde republieken te hulp te snellen. (61) Adriani zag er overigens ook een prachtige gelegenheid in voor het Rode Kruis om weer wat aan populariteit te winnen.

5. Slot

Een behoorlijk aantal Nederlanders heeft dus actief aan de Boerenoorlog meegedaan. We hebben gezien dat ze ter plekke door de Afrikaners, zeker aanvankelijk, niet altijd even hard werden gewaardeerd. Dat lag in ieder geval niet aan een afwijkende houding tegenover het zwarte gedeelte van de bevolking. Uitlatingen van bijvoorbeeld Boldingh en Verloren laten zien dat die in niets verschilden van wat bij de Boeren gewoon was. Volgens enkele auteurs had het meer te maken met een wantrouwen aan de schiet- en paardrijkunst van de vreemdelingen. Het lijkt eerder voor de hand te liggen te stellen dat het burgerfatsoen van de Boeren regelmatig in conflict kwam met het in hun ogen al gauw losbandige gedrag en de andere cultuur van de uitlanders. Zo werden de Scandinaviërs wel Skandalers genoemd. In veel gevallen zijn in de loop van de oorlog een aantal van die vooroordelen gladgestreken. Het is opvallend dat vrijwel alle Nederlanders van het Hollanderkorps, na hun krijgsgevangenschap in oorden als Ceylon of St. Helena en terugzending naar Nederland, uiteindelijk weer naar Zuid-Afrika zijn teruggekeerd. (62)

Misschien waren zij ook wel een beetje teleurgesteld in de wegebbende belangstelling voor de Boerenzaak in hun vaderland. Direct na de Vrede van Vereeniging constateerde de Nederlandse pers dat de onafhankelijkheid verloren was en dat de offers en de heldenmoed voor de rechtvaardige zaak tevergeefs waren geweest. In de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 3 juni 1902 stond nog wel dat de kracht waarmee de Boeren zich staande hadden gehouden tegenover de Engelsen was "als staal den zwakken volkeren in het bloed gegoten". In dezelfde maand vond de Maatschappij tot Handhaving van Stamverwante Belangen het nog nodig te waarschuwen niet een baan alvast op te geven voordat een emigratie naar Zuid-Afrika ook werkelijk geregeld was, maar al snel verplaatste de buitenlandbelangstelling van de meeste Nederlanders zich weer naar Indië. (63) Het in 1899 opgerichte Christelijk Nationaal Boerencomité raakte in hoog tempo de helft van haar leden kwijt. In hun periodiek stond de berustende verzuchting: "het zou om moedeloos van te worden zijn ware onze verwachting van de mensen en

niet van de Heere God". Toen Kruger eind 1900 in Den Haag bivakkeerde, moest nog op uitnodigingen voor ontvangsten met hem het verzoek worden gedaan de president niet aan te raken. In 1904 slaagde de Nederlands Zuid Afrikaanse Vereniging er al niet meer in voldoende geld in te zamelen voor de overbrengen van de gestorven Kruger uit Zwitserland naar zijn vaderland. De hartstochtelijkheid van de Nederlanders voor de onafhankelijkheid van de Afrikaanders en hun identificatie met het lot van de Boerenrepublieken waren toen kennelijk al op een veel lager pitje komen te staan.

Erasmus Universiteit

Bibliografie

Bossenbroek, M. Holland op zijn Breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900. Amsterdam 1996.

Breytenbach, J.H. Die geskiedenis van die Tweede Vrijheidsoorlog in Suid-Afrika 1899-1902. Pretoria 1969-1983, 5 dln.

Dalsen, J. van. Die Hollanderkorps tijdens de Tweede Vrijheidsoorlog in: Historiese Studies IV (1943).

De Vereniging Het Nederlandsche Roode Kruis in den Transvaalsch-Engelschen Oorlog 1899-1901. Den Haag 1901.

Fasseur, C. Wilhelmina. De Jonge Koningin. Amsterdam 1998.

Ferreira, O.J.O.(ed.) Krijgsgevangenschap van L.J. Ruysenaers 1899-1902. RGN, Instituut vir Geskiednavorsing, Bronnenpublikasie nr. 6. Pretoria 1977.

Graaff, B.J.H. de. De mythe van de stamverwantschap. Nederland en de Afrikaners 1902-1930. Amsterdam 1993.

Izedinova, S. A few months with the Boers. The war reminiscences of a Russian nursing sister. Johannesburg 1977.

Jong, C. de. (ed.) Skandinawiërs in die Tweede Anglo-Boere-Oorlog 1899-1902. Amsterdam 1984.

Lucas, E.V. A wanderer in Holland. Londen 1905.

Macnab, R. The French Colonel. Villebois-Mareuil and the Boers 1899-1900. Oxford 1975.

Niekerk, M. van. Adolf Schiel en die Duitse kommando in: Argief-jaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis, 14 II (1951).

Ploeger, J. Nederlandse militaire gedenktekens in Zuid-Afrika in: Mars et Historia 15 (1981) 6-9.

Penning, L. De Oorlog in Zuid-Afrika. Rotterdam 1899.

Pretorius, F. Kommandolewe tijdens die Anglo-Boereoorlog 1899-1902. Kaapstad-Johannesburg 1991.

Priem, G.H. (ed.) Een Hollandsch Officier in Zuid-Afrika. Nagelaten papieren van luitenant Gerrit Boldingh. Rotterdam 1903.

Schutte, G.J. De Hollanders in Krugers Republiek 1884-1899. Pretoria 1968.

Schutte, G.J.e.a. Zicht op Zuid-Afrika. Amsterdam 1981.

Schutte, G.J. Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie. Franeker 1986.

Schutte, G.J. De Boerenoorlog na honderd jaar. Opstellen over het veranderende beeld van de Anglo-Boerenoorlog (1899-1902). Amsterdam 1997.

Smit, C. Hoogtij der neutraliteitspolitiek. De buitenlandse politiek van Nederland 1899-1919. Leiden 1959.

Velde, H. te. Gemeenschapszin en Plichtsbef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland, 1870-1918. Den Haag 1992.

Verloren van Themaat, H. Twee Jaren in den Boerenoorlog. Haarlem 1903.

Viljoen, B.J. Mijn herinneringen uit den Anglo-Boere-Oorlog. Amsterdam 1902.

Vries, G. de e.a. Waarnemers in de Boerenoorlog in: Legerkoerier, 4 (1996) 28-31.

[\(1\)](#) Over de veranderende relaties G.J. Schutte, Een eeuw Nederlandse aandacht voor Zuid-Afrika in: Zicht op Zuid Afrika. Honderd jaar geschiedenis van Zuid-Afrika, 1881-1981 (Amsterdam 1981), 3-38.

[\(2\)](#) Zie over het voorkomen van deze straatnamen in Nederland M. Bossenbroek, Holland op zijn Breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900 (Amsterdam 1996), 231-235.

[\(3\)](#) H. te Velde, Gemeenschapszin en Plichtsbef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland, 1870-1918 (Den Haag 1992), 163 spreekt van een extatische betrokkenheid bij de Boerenoorlog van vooral de liberalen en protestant christelijken in Nederland. Bossenbroek, Holland, 289 laat zien dat bijv. het rooms-katholieke volksdeel in het zuiden even positief ten opzichte van de Boeren stond door publicaties in de veelgelezen Katholieke Illustratie. Ook Schutte, Een eeuw aandacht, 17 heeft het over de hele bevolking.

[\(4\)](#) Over het Nederlandse eigenbelang bij deze "Boerenliefde" zie bijv. B.J.H. de Graaff, De Mythe van de Stamverwantschap. Nederland en de Afrikaners 1902-1930 (Amsterdam 1993), 3.

[\(5\)](#) Zie C. Fasseur, Wilhelmina. De Jonge Koningin (Amsterdam 1998), 207.

[\(6\)](#) C. Smit (ed), Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919 deel 6 (Amsterdam 1968), 115.

[\(7\)](#) Zie E.V. Lucas, *A wanderer in Holland* (Londen 1905), 27: "staring is carried to a point where it becomes almost a blow, and laughter and humorous sallies resound. I am told that the Boer War to a large extent broke down old habits of politeness to the English stranger".

[\(8\)](#) Bossenbroek, *Holland*, 247-248.

[\(9\)](#) Over de grote aantallen Nederlanders bij de spoorwegen, de ambtenarij en het onderwijs zie De Graaff, *Stamverwantschap*, 7.

[\(10\)](#) Zie over die bedenkingen G.J. Schutte, *De Hollanders in Krugers Republiek 1884-1899* (Pretoria 1968).

[\(11\)](#) Brieven aan mr W. Suermondt van mei en november 1891. ARA archief Leyds invnr 47.

[\(12\)](#) Brief Coster aan Leyds van 2-5-1897. ARA archief Leyds, invnr 47.

[\(13\)](#) Dit is althans de mening van een vriend van Coster. De Gids (1900), G.J. Schutte, *De Hollanders in Krugers Republiek 1884-1899* (Pretoria 1968), 111 zegt dat Coster en C.G. de Jonge op het idee van een Hollandercorps kwamen. Zie ook J. Ploeger, "nederlandse militaire gedenktekens in Zuid-Afrika", *Mars et Historia* 15 (1981), 7. Volgens O.J.O. Ferreira waren de initiatiefnemers B.G. Versélewell de Witt Hamer, dr G.W.S. Lingbeek, L. de Waard en ir M.E. de Wildt. O.J.O. Ferreira, *Krijgsgevangenschap van L.C. Ruijssenaars 1899-1902* (Pretoria 1977), 7.

[\(14\)](#) Voor de Fransen in Zuid-Afrika was dat eerst wel een reden om niet actief aan de strijd deel te nemen.

[\(15\)](#) Zie J. van Dalsen, "Die Hollanderkorps tijdens de Tweede Vrijheidsoorlog", *Historiese Studies IV* (1943), 67.

[\(16\)](#) Zie M. van Niekerk, "Adolf Schiel en die Duitse kommando", *Argief-jaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis* 14 II (1951), 104. Er gaven zich twaalf Belgen op onder leiding van dr. A. Heymans. B. Pottinger, *The Foreign Volunteers. They fought for the Boers (1899-1902)* (Johannesburg 1986), 34.

[\(17\)](#) De andere drie waren jhr J.C. Goldman, R.W. Nijenes en K. van Rijsse. In de Boerencommando's sprak men over korporaalschappen.

[\(18\)](#) Over deze "garnisoensdiens" zie Ferreira, *Krijgsgevangenschap*, 8.

[\(19\)](#) Ook het revolver schoonmaken leverde soms problemen op. Zo werd op 12 oktober de Nederlander Nicolaas Juijn abusievelijk door een maat in zijn rug geraakt.

[\(20\)](#) Zie over dit aantal J. H. Breytenbach, *Die Geskiedenis van die Tweede Vrijheidsoorlog in Suid-Afrika, 1899-1902, deel I* (Pretoria 1969), 159.

[\(21\)](#) Zie Van Niekerk, *Adolf Schiel*, 157.

[\(22\)](#) Van Dalsen, *Hollanderkorps*, 45.

[\(23\)](#) Ferreira, Ruysenaar, 10

[\(24\)](#) Van Dalsen, Hollanderkorps, 78.

[\(25\)](#) Zie L. Penning, De Oorlog in Zuid-Afrika (Rotterdam 1899), 133. Onder de veelzeggende titels van Pennings talloze boeken hoort bijvoorbeeld De Leeuw van Modderspruit.

[\(26\)](#) De Boeren hadden een enorme afkeer en angst voor het blanke wapen. Als zij de indruk hadden dat de Engelsen de bajonetten opdeden was dat soms al voldoende om te vluchten.

[\(27\)](#) Breytenbach, Vrijheidsoorlog II, 258-260.

[\(28\)](#) Over Joubert en de Hollanderhaat zie G.J. Schutte, Nederland en de Afrikaners. Adhesie en Aversie (Franeker 1986), 105, 107 en 122-141. Joubert had het trouwens helemaal niet zo met de buitenlandse vrijwilligers. Zie F. Pretorius, Kommandolewe tijdens die Anglo-Boereoorlog 1899-1902 (Kaapstad 1991), 266.

[\(29\)](#) Van Niekerk, Adolf Schiel, 169.

[\(30\)](#) Breytenbach, Vrijheidsoorlog II, 260-263. Over de betekenis van Breytenbach als eerste kritische Afrikaanse geschiedschrijver over de eigen leiding zie G.J. Schutte, De Boerenoorlog na honderd jaar. Opstellen over het veranderende beeld van de Anglo-Boerenoorlog (1899-1902) (Amsterdam 1997), 36.

[\(31\)](#) Zie Breytenbach, Vrijheidsoorlog, 269-272. De paniek is voelbaar in de heen en weer gezonden telegrammen. Zie ARA archief Asselbergs, 2.21.013 invnr 29.

[\(32\)](#) Zie B.J. Viljoen, Mijn herinneringen uit den Anglo-Boere-Oorlog (Amsterdam 1902).

[\(33\)](#) Hier waren ook veel Hollanders bij betrokken onder leiding van de Rus Maximov. Ook op de Tobaberg werden de vreemdelingen alleen gelaten. Zie Breytenbach, Vrijheidsoorlog V, 408-412.

[\(34\)](#) Zie C. de Jong (ed.), Skandinawiërs in die Tweede Anglo-Boere-Oorlog 1899-1902 deel II (Amsterdam 1984), 1-4.

[\(35\)](#) Er waren bovendien vanaf het begin twee los van elkaar opererende Duitse korpsen. Zie H. Jannasch, Onder Boeren, Britten en Bantoes (Amsterdam 1942), 211.

[\(36\)](#) Over deze buitenlandskorpsen zie Breytenbach, Vrijheidsoorlog I, 58.

[\(37\)](#) Zie over deze twee De Jong, Skandinawiërs II, 34.

[\(38\)](#) Breytenbach, Vrijheidsoorlog II, 472-473.

[\(39\)](#) Zie over zijn leven en sneuvelen in dienst van de Franse gloire R. Macnab, The French Colonel. Villebois-Mareuil and the Boers 1899-1900 (Oxford 1975).

[\(40\)](#) Breytenbach, Vrijheidsoorlog V, 361.

[\(41\)](#) Macnab, The French Colonel, 199.

[\(42\)](#) H. Verloren van Themaat, Twee Jaren in den Boerenoorlog (Haarlem 1903), 49. Historicus Fransjohan Pretorius noemt het dagboek van Verloren terecht van onschatbare waarde. F. Pretorius, Kommandolewe, 23.

[\(43\)](#) Een beschrijving van die problemen bij Pretorius, Kommandolewe, 266-271.

[\(44\)](#) Hierbij valt misschien te denken aan het drama van de Koreavrijwilligers bij Wonju, de ondergang van het regiment Seyffardt aan het oostfront in 1944 en Nederlanders in de Spaanse oorlog van Napoleon om van recente gebeurtenissen in Bosnië maar niet te spreken.

[\(45\)](#) Zie bijvoorbeeld Macnab, The French Colonel, 181.

[\(46\)](#) Over de bemoeienissen van deze twee zie het archief Veth. ARA nr 2.21.167.

[\(47\)](#) In een brief van 17 oktober 1899 schreef Leyds aan een vriend: "overigens ben ik het met je eens. Een paar artillerieofficieren zouden ze daarginds goed kunnen gebruiken". ARA Collectie Leyds, invnr 97.

[\(48\)](#) Over Boldingh zie G.H. Priem ed., Een Hollandsch Officier in Zuid-Afrika. Nagelaten papieren van luitenant Gerrit Boldingh (Rotterdam 1903).

[\(49\)](#) Brief Beelaerts aan Veth ARA Collectie Veth, invnr 97.

[\(50\)](#) Zie bijvoorbeeld de correspondentie van Veth over de vlak voor Boldingh vertrokken onderofficieren Claeren en Haenen. In principe keerden de republieken echter geen soldij of beloningen uit. Bij zijn zoektocht in Nederland naar geschikte kandidaten had Veth nog al eens te maken met naar zijn idee kennelijk dubieuze figuren.

[\(51\)](#) Priem, Hollandsch Officier, 170.

[\(52\)](#) Ibid., 11.

[\(53\)](#) Zie correspondentie Veth met Boldingh in ARA, collectie Veth, invnr 97.

[\(54\)](#) Hij zou, als gewonde krijgsgevangene in een Engels lazaret, net als zijn broers zelfmoord hebben gepleegd. Zie J. Ploeger, "Cornelis Vincent van Gogh", Lantern: Journal for Knowledge, Art and Culture (1981), 51-59. Ook Macnab, The French Colonel, 162.

[\(55\)](#) Zie over Nederlandse gedenktekens in Zuid-Afrika het in noot 13 genoemde artikel van Ploeger.

[\(56\)](#) Zie G. de Vries en B.J. Martens, "Waarnemers in de Boerenoorlog", Legerkoerier 4 (1996), 28-31.

[\(57\)](#) Militaire Spectator 71 (1902), 805-832.

[\(58\)](#) Brief van Thomson aan Asselbergs van 2-9-1900. "Kom niet terug. Als de oorlog naar alle waarschijnlijkheid nog maanden en maanden aanhoudt, dan wordt

het hier een tijd van ontberingen. Militair kan je niets bijleren". ARA collectie Asselbergs 2.21.013, invnr 11.

[\(59\)](#) Zie hierover De Jong deel II, 2-3.

[\(60\)](#) P. Adriani, "Het Nederlandsche Roode Kruis naar Zuid Afrika" Nederlands Militair Geneeskundig Archief 24 (1900), 8.

[\(61\)](#) Adriani, Roode Kruis, 1. Het personeel van een van de ambulances is ook in Engelse krijgsgevangenschap geraakt en pas na de oorlog teruggekomen. Het ging om de artsen Koster, Pinto en Van Houtum en de verpleger Meuleman, die op 29 juli 1902 na twee jaar Ceylon in Nederland terugkwamen. Zij waren vastgezet op beschuldiging van "carrying ammunition and giving information to the enemy". Zie De Vereeniging het Nederlandsche Roode Kruis in den Transvaalsch-Engelschen Oorlog 1899-1901 (Den Haag 1901), 201-207.

[\(62\)](#) Zie Ferreira, Ruysenaars, Bijlaag I. Ook Ruysenaars zelf, hoewel hij zich toch vaak in zijn dagboek negatief over de Boerenhouding uitliet. Zie ook Schutte, Boerenoorlog, 65-66.

[\(63\)](#) NRC 6 juni 1902.

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 2. Desember 1999

[Temanommer](#) | [J.L. Coetser](#) | [Frederick Hale](#) | [Ena Jansen](#) | [Paul Schulten](#) | J.C. Steyn | [Chris van der Merwe](#)

Die wek van belangstelling in die Anglo-Boereoorlog deur Die Huisgenoot onder J.M.H. Viljoen

- J.C. Steyn -

Abstract

Before 1933 Die Huisgenoot published contributions on the Anglo-Boer War only sporadically. However, this changed within a few years after J.M.H. (Markus) Viljoen became editor in August 1931. He had an M.A. in history, and on account of his own interest devoted much space to articles on various historical themes. He also wanted to inspire his readers with courage and idealism in the political discord and economic collapse of the thirties. He was of the opinion that there was only one means of doing that, namely to remind readers of the most heroic periods in their history such as the Great Trek and the Anglo-Boer War. The emphasis was on the adventurous and heroic in order to protect himself from the parrot cry of racial hatred and politics, as he put it. From 1933 he began to stimulate the interest of the readers and to create a taste for articles on the war. It began with a series on the heroic deeds of Captain Henri Slegtkamp, one of the heroes of the battle of Spioenkop. More and more contributions were published and from 1936 Viljoen organised four competitions in which veterans and also women related their experiences. The magazine received dozens of contributions, which raised considerable interest. However, the stream of contributions diminished by the end of the forties, because the interest in the war weakened and readers were more interested in the Second World War.

1. Inleiding

Tussen 1900 en 1905 het daar minstens 22 dagboeke en herinneringswerke oor die Anglo-Boereoorlog verskyn wat geskryf is deur mense wat in dié oorlog in een van die twee republieke en die Kaapkolonie gewoon het. Daarna het Afrikaners se verlange om hul oorlogservarings te boek te stel, tot in die dertigerjare gekwyn (Stemmet 1975: 108). Van 1931 af het daar 'n nuwe belangstelling in die oorlog begin ontstaan en het Die Burger en Die Volksblad, enkele Parlementslede en die Vrystaatse Provinsiale Raadslede, die Federasie van Afrikaanse Kultuurverenigings en 'n paar ander instansies gepleit vir die optekening van die "vinnig verdwynende geskiedmateriaal i.v.m. die voormalige Boererepublieke en veral van die Anglo-Boereoorlog" (Stemmet 1975: 110-113).

Onder die mense wat bygedra het tot die herlewing van belangstelling in die oorlog, was J.M.H. (Markus) Viljoen, redakteur van Die Huisgenoot. Die oogmerk met hierdie artikel is om sy bydrae toe te lig.

2. Huisgenoot - bydraes tot 1931

Ook voor Viljoen het Die Huisgenoot bydraes oor die oorlog geplaas. Die eerste redakteur, prof. J.J. Smith, professor in Duits en Frans in Stellenbosch, het kort ná die verskyning van die eerste nommer in Mei 1916 pres. M.T. Steyn gevra om die verhaal van sy ontsnapping op Reitz op 10 Julie 1901 te vertel.

Pres. Steyn se beskrywing, in Nederlands, is in die Desember-nommer geplaas. Smith vermeld dat die President hom gevra het om hom, indien moontlik, nie in die eerste persoon te laat praat nie "en het stuk dienovereenkomstig te verander." Ná die President se skielike dood op 28 November 1916 het Smith die versoek verontagsaam en so daartoe bygedra dat dié waardevolle ego-dokument ongeskonde behou is. "Nu onze president, die nimmer zichzelf op de voorgrond plaatste, uit ons midden is heengegaan, meenden wij, dat wij niets aan dit stuk mochten veranderen. Het zal voor velen van ons zijn of zij hem zelf horen spreken." Pres. Steyn se vertelling is meermale oorgeneem – die eerste keer deur N.J. van der Merwe in Marthinus Theunis Steyn, 'n lewensbeskrywing (Van der Merwe 1921: 20-24) en betreklik onlangs in Van Schoor 1997: 182-186.

Toevallig het die tweede oorlogsartikel in De Huisgenoot (Januarie 1918) ook oor pres. Steyn handel, C. Röhm se "'n Poets vir Pres. Steyn": 'n redelik triviale voorval ná die slag van Groenkop op Kersoggend 1901.

In November 1923 het Die Huisgenoot 'n weekblad geword; enkele maande tevore het dr. H.G. Viljoen, klassikus en oud-redakteur van Die Volksblad in Bloemfontein, Smith as redakteur opgevolg (Muller 1990: 560). Die belangwekkendste oorlogsbydraes tydens sy redakteurskap was dié deur die skrywer G.R. von Wielligh, en die joernalis Frederik Rompel van Die Burger.

Rompel, 'n gebore Nederlander, het in 1895 redaksielid van De Volksstem geword en as oorlogskorrespondent opgetree totdat hy in 1900 in Bloemfontein gevang en na Nederland gedeporteer is. In 1912 is hy terug na Suid-Afrika, weer na De Volkstem – die naam het intussen een van sy esse verloor – maar het in 1921 na Die Burger verskuif. As Burger-man was hy baie gelief, en onder andere M.E.R. het groot waardering vir hom gehad, ook oor die wyse waarop hy haar met haar skryfwerk aangemoedig het. Een van sy oorlogsartikels was "Die neerhaal van die Vrystaatse vlag" op 28 Mei 1900 in 'n spesiale uitgawe oor die Unievlag, wat op 31 Mei 1928 die eerste keer amptelik gehys is. Op 20 November 1936 het "'n Kersdagherinnering van 1899" verskyn. Die treffendste van sy oorlogsartikels, "Oktober 1899" (op 1 November 1929), het handel oor die stemming in Transvaal met die uitbreek van die oorlog.

Von Wielligh beskryf in sy stukke onder die titel "Aan die vergetelheid ontruk" (van 1 Oktober 1926 tot 12 November 1926) sy ondervindings as kommissaris oor die Britse krygsgevangenes wat voor die Britse anneksasie aangehou is op Waterval, noord van Pretoria. In die eerste twee stukke vertel hy 'n verhaal waarvan hy meld dat "Oom Lokomotief", D.F. du Toit, een van die min mense was aan wie hy dit vertel het. Dié het hom laat belowe om dit te publiseer. "Ek het lank gehuiwer om die beloofde skuld te betaal." Die huiwering is te begrype, want Von Wielligh beskryf vreemde, byna spookagtige, wedervaringe toe hy ná 'n vergeefse poging om uit Pretoria weg te kom, moes terugloop na die hoofstad.

Van Gustav Preller het in Die Huisgenoot van 9 Oktober 1925 'n onderhoudende maar omstrede artikel oor die sogenaamde "Krugermiljoene" verskyn, wat sy reputasie kwaad gedoen het: "Wat waar is van die "Kruger-miljoene" en wat nie". Daarin het hy vertel van die verwydering van die Transvaalse goud- en muntvoorraad net voor die val van Pretoria in 1900 – iets waaroor hy al eerder geskryf het in "Die Kruger-miljoene, waarheid en kwaadwillige fabel", een van 'n aantal historiese stukke in Oorlogsoormag (1923). Daarin beweer Preller dat hy self op 28 Mei 1900 'n belangrike rol gespeel het met die verwydering. Die 1925-storie het verskil van sy eerste relaas, en ook van 'n stuk in 1931 in The Star. In Die Krugermiljoene skryf D.W. Kröger dat Preller "gefantaseer het" en dat sy storie "nie met die feite gestrook het nie". C. Beyers, destydse hoofargivaris, het Preller skerp aangeval (Kröger 1979: 37).

Preller se biograaf, P.J. du Plessis, skryf ter verdediging dat Preller, wat voor die oorlog aan die Departement Mynwese verbonde was, waarskynlik deur die hoof van dié Departement na Pretoria ontbied is om met die werk te help. Sedert die oorlog was daar talle stories oor die goud, en party daarvan het pres. Kruger "oneer aangedoen". So is kwaadwillig beweer dat Kruger die voorraad, wat dan "miljoene ponde" sou bedra, vir sy eie gebruik oorsee geneem het. Du Plessis skryf dat Preller uit sy pad gegaan het om sulke gerugte die nek in te slaan. "Om die artikels meer geloofwaardig te laat klink en makliker leesbaar te maak, het hy dit in populêre joernalistieke vorm, met homself as handelende figuur, aangebied" (Du Plessis 1988: 66).

M.E.R. het in Die Huisgenoot van 9 Oktober 1925 uitgewei oor haar jare in Transvaal tot kort ná die uitbreek van die oorlog. Die stuk, getitel "'n Kaaplander in Transvaal in die dae van die Republiek", is deels opgeneem in haar biografiese vertelling My beskeie deel, deels in die inleiding tot haar broer se Oorlogsdagboek. Geensins kritiekloos teenoor Transvaal beskryf sy die patriotiese gevoelens in die óu republiek.

Daar het in die twintigerjare nog 'n stuk of vyftien ander artikels oor die Anglo-Boereoorlog verskyn, maar hulle was so versprei dat hulle nie veel indruk kon maak nie.

3. Huisgenoot-bydraes tussen 1931 en 1949

Teen die middel van 1931 het die hoofbestuurder van die Nasionale Pers, mnr. W.A. Hofmeyr, Viljoen meegedeel dat die direksie besluit het om hom as redakteur aan te stel. Van 21 Augustus 1931 af verskyn sy naam as redakteur van die blad. Viljoen was 'n bekwame joernalis, nuusredakteur (destyds "tegniese redakteur" genoem) van Die Volksblad en daarna Die Burger en het 'n B. Lit. in joernalistiek van die Columbia-Universiteit in New York gehad. Daarby het hy 'n M.A. in geskiedenis aan die Transvaalse Universiteitskollege (tans Universiteit van Pretoria) behaal, en dit was heel natuurlik dat hy aandag aan die geskiedenis van die Afrikaner sou gee. Sommige van P.J. van der Merwe se studies oor die Afrikaner-trekboere het in 1938 in Die Huisgenoot verskyn voordat die Nasionale Pers hulle in boekvorm gepubliseer het (Muller 1990: 567). Tans word die werke as so belangwekkend beskou dat van hulle in Engels vertaal is en in Amerika uitgegee word. Viljoen het Afrikaanse, Nederlandse, Duitse en Engelse historiese werke deeglik laat bespreek.

Dat 'n liefhebber van die geskiedenis bydraes oor die oorlog sou bevorder, is nie vreemd nie. 'n Mens kan maklik aan die aanmoediging van sulke stukke 'n negatiewe interpretasie gee en dit sien as deel van 'n "georkestreerde en volskaalse mobilisering van alle Afrikaanse verenigings en organisasies" (Lamprecht, aangehaal deur Jansen 1999: 11) – 'n mobilisering van Afrikanersentiment, wat die uitbou van 'n "ideologiese Afrikaner-Nasionalisme" (Jansen 1999: 11) moes bevorder. Volgens Jansen was die meer as twintig outobiografiese geskrifte oor die oorlog in dié jare deel van dié uitbouproses.

Die woorde Afrikanernasionalisme en veral "ideologiese" Afrikanernasionalisme is so negatief gelaai dat 'n mens dit duidelik moet stel waarom Viljoen die publikasie van werk oor die oorlog aangemoedig het. Dit blyk uit sy herinneringe dat hy inderdaad 'n Afrikaans-nasionale kultuurpolitieke oogmerk gehad het: hy wou sy lesers met moed en idealisme besiel in 'n tyd van "verwarring en onsekerheid op ekonomiese gebied" en twyfel en "'n tasting na vaste waardes" in die geesteslewe (Viljoen 1953: 115).

Met "die verwarring en onsekerheid op ekonomiese gebied" verwys Viljoen klaarblyklik na die depressie en veral die onsekerheid oor die goudstandaard aan die begin van die dertigerjare. Dan was dit ook die tyd toe die armblankevraagstuk op sy knellendste erbaar is. Tot in 1939 het Afrikaanse koerante berigte geplaas oor die erge armoede van heelparty Afrikaners. (1) Die Huisgenoot het op 12 Augustus 1938 geskryf dat die "gestadige verarming van die Afrikanervolk" een van die "onrusbarende feite in ons volkslewe is". Op die platteland boer 'n aansienlike persentasie van die volk agteruit, terwyl die armste deel van die stadsbevolking uit Afrikaners bestaan.

Baie denkende Afrikaners het gevrees vir die verdwyning van die Afrikaners as volk, veral weens taalassimilasie. Verengelsing is een van die bedreigings wat Viljoen in 'n Huisgenoot-hoofartikel vermeld wanneer hy op 25 Februarie 1938 uitwei oor die lotgevalle van Afrikaners in die stad: "Die feit dat so baie Afrikaners in die stad verengels het, of darem Afrikaners gebly, maar kultuurloos geword, hul kerklike bande verbreek en die Afrikaanse verenigingslewe vaarwel gesê het en verder algeheel in gebreke gebly het om hul taal te handhaaf, was ongetwyfeld genoegsame rede vir besorgdheid by ons kultuurleiers." Die Afrikaner moet dus gehelp word om in die stede "homself te bly", soos hy dit in die volgende nommer (4 Maart 1938) stel. Die Afrikaanse skole, kerke, verenigings en pers moet help om die bande tussen die plattelandse en die stedelike Afrikaners sterker te bind.

Dis teen hierdie agtergrond dat 'n mens Viljoen se werwing van oorlogsbydraes moet sien. Hy skryf dat die vraag by hom opgekom het in hoever Die Huisgenoot kon meehelp om die volk weer met moed en idealisme te besiel sonder om bewus lerend op te tree. Hy was van mening dat daar net een middel was: "ek moes die volk voortdurend herinner aan die mees heroïeke tydperke in sy geskiedenis", soos die Groot Trek en die twee vryheidsoorloë. Die nadruk het geval op die avontuurlike en die heroïese, "ten einde myself te beskerm teen die papegaaikreet van rassehaat en politiek" (Viljoen 1953: 115). (2) Vir sover daar sprake was van "mobilisering van Afrikaner-sentiment" was dit 'n mobilisering wat begryplike verset teen taalverskuiwing as doel gehad het.

Hoewel Viljoen die klem op die heroïese plaas, was hy op sy hoede vir blinde heldeverering. In 'n hoofartikel "Geskiedenis of 'n begrafnisrede?" op 14 September 1934 reageer hy op kritiese briewe ná 'n artikel van C.J. Uys (later professor in geskiedenis aan die Universiteit van die Oranje-Vrystaat) oor genl. Piet

Joubert. Dit is waar dat daar soms 'n verdraaide en onsimpatieke voorstelling van Afrikanerleiers gegee word, maar mens moet oppas om te ver na die ander uiterste te gaan, lui die hoofartikel. "Van elke leier wil ons nou 'n groot figuur maak en van elke Voortrekker 'n held, en wee die man wat 'n ander mening verkondig". As ons geskiedenis skryf, het ons te doen met blywende waardes, en "as dit soms nodig mag wees om 'n ongunstige oordeel oor 'n heengegane volksleier te vel ten einde 'n juiste beeld te verkry van 'n bepaalde tydperk, dan moet dit nie ter wille van familiebetrekkinge of wie ook al verswyg word nie". Ons moet nie te liggeraak wees as 'n eerlike historikus soms ook minder goeie dinge uit ons verlede aan die lig bring nie, waarsku Die Huisgenoot. (3)

In die eerste jare van Viljoen se redakteurskap het daar net enkele bydraes oor die oorlog verskyn. C. Louis Leipoldt was 'n gewilde medewerker, en 'n deel van sy artikel "Drie Kersnagte" in die vakansieuitgawe op 4 Desember 1931 handel oor sy herinneringe as joernalis van The South African News met Kersfees 1899 en 1900. In Desember 1900 het hy sittings van die Rondgaande Hoogverraadhof op Colesberg gerapporteer – almal teen ingesetenes van die distrik wat hulle op die een of ander manier aan hoogverraad sou skuldig gemaak het.

In 1932 en die eerste maande van 1933 het daar 'n klompie verspreide artikels verskyn, onder andere van kol. H.S. du Toit en ds. J.D. Kestell. Laasgenoemde se "30 Mei 1902. 'n Treurspel se tragiese einde" (27 Mei 1932) moes eintlik "31 Mei 1902" gewees het, want dit handel hoofsaaklik oor dié dag. Die stuk bevat niks wat nie reeds in Kestell se Met de Boeren-commando's van 1903 staan nie, maar min lesers sou nog dié boek geken het.

Die reeks wat die meeste gedoen het om die belangstelling te wek, is Die held van Spioenkop, wat deur Dirk Mostert saamgestel is uit die dagboek van kaptein Henri Slegtkamp, 'n rustelose en vreeslose Boereverkenner van Nederlandse herkoms. Die Huisgenoot het soveel waarde aan Slegtkamp se oorlogsherinneringe geheg dat dit 'n paar weke voor die eerste aflewering aangekondig is. Die Huisgenoot meld op 28 April 1933 dat hy die publikasiereg verkry het. "Dit is 'n verhaal wat meermale aan die ongelooflike grens, en die heldedade is des te meer treffend as ons dit in die eenvoudige taal van "Die Tier van Transvaal" lees – soos Slegtkamp naderhand genoem is." Die dagboek was oorspronklik in Nederlands, maar Dirk Mostert, bekend as skrywer van die gewilde Oom Bart-stories, het dit "in eenvoudige Afrikaans" oorgesit. Ná Die Huisgenoot se aankondiging het die blad etlike briewe ontvang waarin lesers skryf hoe bly hulle is om iets meer van die beroemde verkennerkorps te verneem. (4)

Die reeks het van 22 Junie tot 10 November 1933 verskyn. Die blad skryf op 22 Junie dat hy die verhale nie plaas "om wonde wat geheel is opnuut te laat bloei nie", maar om te wys op die "groot heldedade van 'n klompie van die vernuftigste verkenners wat die stryd opgelewer het en om hulde te bring aan hul nagedagtenis". Die Huisgenoot verduidelik waarom hy die dagboek nie in sy oorspronklike vorm plaas nie. Die herinneringe is fragmentaries en het heelwat verandering en aanvulling vereis om die gebeurtenisse in hul regte verband te stel. Vir baie mense sou die verhaal in sy oorspronklike vorm ongenietlik gewees het. "Trouens, dit lê ook nie op die weg van 'n populêre tydskrif om dokumente van hierdie aard, met angsvallige inagneming van elke besonderheidjie in hul oorspronklike vorm oor te druk nie. Dit is ons hoofsaaklik om die feite en die verhaal te doen; die vorm kom daar minder op aan. Dit is dus nie omdat ons teen die plasing van stukke in Nederlands is dat die dagboek omgewerk is in Afrikaans nie, maar enkel omdat dit as verhaal daardeur baie beter is."

Op 22 Desember 1933 het Die Huisgenoot 'n kritiese reaksie van E.J. Weeber op die Slegtkamp-reeks geplaas onder die titel "Wie was die held van Spioenkop?" Hy betoog dat Slegtkamp één van die helde was – Jack Hindon was 'n ander – en dat dit gebruik is om die opperbevelhebber van 'n leër wat 'n veldslag wen, as die held van die slag te beskou; by Spioenkop was dit genl. Louis Botha. Die Huisgenoot het in sy antwoord geskryf dat die blad en Dirk Mostert verantwoordelik was vir die titel. "Of hy [Slegtkamp] daardie benaming verdien na die heldedaad wat hy en sy twee onverskrokke makkers verrig het, laat ons aan die oordeel van die lesers oor." Slegtkamp van Spioenkop was die titel waaronder Dirk Mostert se verwerking in 1935 in boekvorm verskyn het. Dit sou nie verbasend wees as die Slegtkamp-reeks E.J. Weeber geprikkel het om sy eie oorlogservaringe te boek te stel nie. In sy relaas oor Spioenkop deel hy mee dat Slegtkamp in Januarie 1902 sy lewe gered, of hom ten minste van gevangeneneming bewaar het. In die volgende paar jaar sou Weeber talle bydraes oor die oorlog skryf. Daaronder was "Pres. Reitz op kommando" (13 Julie 1934) en "Kersfees op kommando" (28 Desember 1934).

Ná die Slegtkamp-reeks tot aan die einde van 1934 het daar verbasend min stukke verskyn. Tog was daar op 15 Desember 1933 'n belangwekkende artikel waarin "Jan Snuffelgraag" waardevolle gegewens oor "Die pers in ons oorlog" verskaf. Hy skryf oor die Vrystaatse "vliegende drukkerij", wat op allerlei plekke weggesteek is, soms in 'n bergkloof, dan weer agter 'n stapel klippe, dan weer in 'n ou skoolgebou. "Een koerantjie en belangwekkende amptelike stukke is bo in die berge onder 'n hol krans gedruk, onderwyl die wind partykeer om die drukkerij gegier, papiere die kloof afgewaai en drukrolle en inkplaat vol sand gewaai het". Meer akademies van aard was twee artikels op 10 en 17 Augustus 1934 deur G.J. Smit oor die onderwystoestande in die konsentrasiekampe.

Die Kersuitgawe (ook genoem vakansieuitgawe of Kersnommer) was die prestigenommer en die redakteur het moeite gedoen om die medewerking van vooraanstaande skrywers te kry. In die Kersuitgawes van 1934 en 1935 was daar oorlogsbydraes van die geliefde volksdigter Jan F.E. Celliers. Op 7 (en 14) Desember 1934 was dit "Ek ontvlug uit Pretoria. 'n Uittreksel uit my oorlogsdakboekie".

Die res van Celliers se onderhoudende herinneringe, getitel "Uit my oorlogsdagboek", het van 6 Desember 1935 (weer die Kersuitgawe) tot 28 Februarie 1936 in dertien aflewings verskyn. Die redakteur skryf dat Celliers die blad toegestaan het om "alleen uittreksels te publiseer". Volgens Oberholster het Celliers self die dagboek in Afrikaans verwerk (1978: 11). Die Huisgenoot skryf dat dit nie 'n relaas van "groot veldslae en klinkende wapenfeite" is nie, "maar 'n intieme skets van die kommando-lewe, met hier en daar 'n indringende ontleding van persone en toestande". Volgens Oberholster het die Voortrekkerpers in die sestigerjare die publikasie daarvan oorweeg, en het die werk tot in die bladproefstadium gevorder. Daarna het die Voortrekkerpers en Afrikaanse Pers Beperk saamgesmelt, maar die nuwe persgroep het die publikasie laat vaar ten gunste van een deur die RGN. A.G. Oberholster het die redigering en annotering daarvan behartig (1978: 11-12).

Die Kersuitgawes van 1936 en 1937 bevat twee Kersvertellings van J.D. Kestell ("Kersdag 1900" op 20 November 1936 en "Te velde" op 19 November 1937).

In 1935 het die stroom bydraes oor die oorlog al hoe sterker geword. Een van die skrywers was 'n bekende onderwysman en skrywer van skoolboeke, O. van Oostrum. Hy het in 1898 uit Nederland in Transvaal aangekom en hom sterk met

die Boeresaak vereenselwig. In 1899 is hy saam met ander burgers in sy wyk opgekommandeer en op 27 Februarie 1900 by Paardeberg gevange geneem. Daarna was hy op Ceylon in die krygsgevangenekamp en het les gegee in Duits, Frans en wiskunde. Ná die oorlog het hy op verskeie plekke skoolgehou in CNO-skole. Sy "Herinneringe van Ceylon" is op 26 April, en 3, 10 en 17 Mei 1935 geplaas, en "Aan die westelike front. Herinneringe aan Paardeberg en voorafgaande skermutselinge" op 17 April 1936.

Ander belangwekkende artikels in 1935 was 'n reeks van 18 Oktober tot 15 November deur die historikus en joernalis C.J.S. Strydom. Die titel van die eerste, "Kaapland en die Tweede Vryheidsoorlog", was ook die titel van sy boek Kaapland en die Tweede Vryheidsoorlog, die eerste deel (in 1937) van "Ons Geskiedenis-serie" van die Nasionale Pers, 'n reeks van 21 mooi uitgegewe boeke. Strydom se werk is as proefskrif aan die Universiteit van Kaapstad aanvaar met prof. Eric Walker as promotor.

Hoofstukke van nog 'n deel in "Ons Geskiedenis-Serie" het in 1935 en 1936 verskyn, naamlik E.J. Weeber se Op die Natalse front (1940). Die oorspronklike artikels is taamlik ingrypend verwerk, so ook stukke van 1936 en 1937 wat deel was van sy Op die Transvaalse front. Weeber was voor die oorlog 'n amptenaar in diens van staatsekretaris F.W. Reitz (Weeber 1940: 24-25).

Van nog 'n later bekende historikus het daar in 1935 (op 19 April) 'n artikel verskyn, naamlik G.D. Scholtz. Sy stuk oor die Duitse Keiser en die Boere was 'n voorloper van sy gesaghebbende Europa en die Tweede Vryheidsoorlog (Scholtz 1939).

Die styl en inhoud van 'n viertal onderhoudende artikels, "Op St. Helena. Herinneringe van 'n Oud-krygsgevangene" deur I.J. Minnaar (Desember 1936), laat 'n mens vermoed dat dit die skuilnaam was van P.J. Nienaber. Hy moes sy vertelling gegrond het op die dagboek van die gebore Nederlander Hendrik de Graaf. De Graaf is in die slag van Elandslaagte gevang en na die Deadwoodkamp op St. Helena gestuur. Ná die oorlog was hy oprigter van Het Westen, voorloper van Die Volksblad. Nienaber het ná De Graaf se dood sy dagboek gepubliseer onder die titel Boere op St. Helena: die oorlogsdagboek van H. de Graaf (1950). Nienaber se Nag op St. Helena is ook daarop gebaseer.

Eerder in 1936 het Viljoen aktief die publikasie van stukke oor die oorlog begin aanmoedig. Dit het hy gedoen deur 'n wedstryd uit te skryf, iets wat in daardie jare meermale gebeur het om lesenswaardige bydraes te werf. In 1935 was daar 'n wedstryd vir humoristiese verhale, waarvan die uitslag op 6 Desember 1935 aangekondig is. Dit is "geen geringe taak" om weekliks 'n blad met die omvang van Die Huisgenoot uit te gee en "dit met die geringe aantal skrywers waaroor ons beskik op die gewenste peil te hou nie", skryf die redakteur – vandaar die wedstryd.

Waarskynlik het die gewildheid van Dirk Mostert en Weeber se stukke die redakteur laat besluit om op 18 September 1936 'n wedstryd vir oorlogsveterane aan te kondig. "Dit is opmerklik watter groot belangstelling die artikels wat ons van tyd tot tyd oor die Tweede Vryheidsoorlog geplaas het, onder lesers in alle kringe van die samelewing opgewek het," sê die blad. Daar is duisende mense wat merkwaardige ervarings beleef het "en aan hulle wil ons nou die geleentheid gee om een en ander daarvan aan lesers van Die Huisgenoot mee te deel".

"Wat ons verlang, is dat hulle moet vertel van een of ander merkwaardige avontuur

– hetsy 'n stukkie knap speurwerk wat met groot gevaar gepaard gegaan het, 'n noue ontkoming of 'n waaghalsige onderneming – wat hulle gedurende die Tweede Vryheidsoorlog beleef het." Vriende kan help met die skryfwerk, maar die hoofsaak is "dat die besonderhede van die verhaal in alle opsigte juis moet wees".

Die Huisgenoot het talle bydraes ontvang en op 22 Januarie 1937 geskryf dat die heldedade wat aan die lig gekom het, die blad "andermaal onder die diepe indruk gebring" het van die "bykans ongelooflike dapperheid" van die burgers in die ongelyke stryd met Engeland. "Hul taaie volharding, bykans bowemenslike moed en hul offervaardigheid is 'n voorbeeld wat die nageslag tot in die verste toekoms behoort te inspireer". Wat Die Huisgenoot veral getref het, is "die algehele afwesigheid van 'n neiging om met eie prestasies te spog. Een waagstuk na die ander word vermeld asof dit die allergeewoonste dinge is wat plaasgevind het in plaas van dade van dapperheid wat nagenoeg elkeen van die deelnemers aan die worstelstryd, indien hulle tot een van die Europese volkere behoort het, die hoogste militêre onderskeiding sou verseker het".

Die doel van die wedstryd was nie alleen om interessante ontspanningsleesstof te verkry nie, maar veral om die jonger geslag 'n kykie te gee in een van die roemrykste tydperke in die Afrikanergeskiedenis, en om by die oorgeblewe veterane opnuut belangstelling op te wek in die teboekstelling van hul herinneringe. Die knap wyse waarop heelparty verhale opgestel is, het die blad aangenaam verras. "'n Mens kon as 't ware voel hoe sommige van hulle in hul verbeelding teruggevoer word tot die veelbewoë tydperk wat hulle deurgemaak het. Daar is geen poging gedoen tot mooiskrywery of 'n opgesmukte verhaal nie: net die blote feite is vermeld, maar feite wat direk tot 'n mens se hart spreek soos geen subjektiewe verduideliking dit kan doen nie".

In populêre oorlogslektuur is ontsnappingsverhale gewoonlik van die pakkendste, en die eerste prys in Die Huisgenoot se wedstryd is met so 'n verhaal gewen. Op 22 Januarie 1937 is dit geplaas onder die titel: "Ceylon-toe? Nee, nooit!" deur W.H. Boshoff. Dit gaan oor die waaghalsige ontvlugting deur 'n burger met 'n doodsvrees vir Ceylon (tans Sri Lanka). Nog 'n bydrae handel oor 'n paar krygsgevangenes wat een nag in die Karoo weggekom het uit 'n trein wat hulle weggevoer het. In 'n ander vertel iemand hoe hy en 'n makker op 'n keer halflyf in erdvarkgate vol water geskuil het enkele meter van waar die Engelse kamp opgeslaan en verbygetrek het. Van 5 Februarie af het die reeks onder die algemene titel "Oorlogsavonture" verskyn – nommer XXII op 21 Mei; daarna was daar nog 'n ongenommerde bydrae op 4 Junie.

Die Huisgenoot skryf op 2 Julie 1937 dat hy nie glo dat hy al 'n artikelreeks geplaas het wat met soveel belangstelling gelees is nie. "Baie lesers het aan ons geskryf dat hulle eksemplare van Die Huisgenoot letterlik stukkend gelees is, want dit moes telkens die ronde van die hele buurt doen, en mense wat maar selde 'n tydskrif lees, het die artikels met gretigheid verslind. Wat ons veral getref het, was die groot belangstelling van jong lesers en leeresse. Vir hulle was die verhale van die oorlogsveterane in baie gevalle 'n openbaring, want hoewel hulle al dikwels gehoor het van die dapperheid en offervaardigheid van die Boere, was dit maar net 'n oorlewering wat al so langamerhand begin vervaag het, veral namate die ou veterane die een na die ander van die toneel verdwyn".

Dit gebeur buitendien maar selde dat die ouer geslag oorlogsverhale aan die jongeres meedeel, "waarskynlik omdat die Afrikaner beskeie van aard is en nie graag die indruk wil verwek van te spog met eie prestasies nie." Die artikels het vir

die jonger geslag konkrete voorbeelde gegee van "die bykans bowemenslike moed" van die ou "Bittereinders", en die geskiedenis van die oorlog het vir hulle as 't ware konkrete gestalte aangeneem. "Dit was nie meer 'n vae oorlewering nie, maar hulle het kennis gemaak met lewende persone en die ou Boer, wat vandag dikwels veragtelik as 'n agtervelder bestempel word, in 'n nuwe lig gesien".

Om die kennis in verband met die oorlog verder te verbrei, het Die Huisgenoot op 2 Julie 1937 nog 'n wedstryd uitgeskryf. Dié keer was dit vir die vroue. Die versoeking is groot om geen perke te stel nie, "maar ons vrees dat die resultaat miskien te hartroerend sal wees" en daarom het Die Huisgenoot hom bepaal tot gebeurtenisse buite die konsentrasiekampe.

Baie vroue het allerlei interessante en spannende avonture beleef. Hulle is genooi om "nie oor ontberinge of die leed wat hulle moes deurstaan" uit te wei nie, maar hulle te beperk tot "die avontuurlike sy van die gebeurtenisse", soos hoe hulle die vyand soms uitoorlê of op buitengewone wyse ontsnap het, watter gevare hulle soms moes trotseer en hoe die vindingrykheid van die Boervrou daarby te pas gekom het. Die verhale moet spannend wees en nie maar net 'n opstapeling van tragiese gebeurtenisse nie. Ons wil naamlik aan die nageslag toon dat die vroue in oomblikke van gevaar net so vindingryk was as die mans. Humoristiese voorvalle kan ook vermeld word, solank die mededeling as geheel interessant en boeiend is".

Die blad skryf dit moet nie aan die redaksie oorgelaat word om maar reg te skawe en oor te skryf nie. Elke verhaal moet goed opgestel en in elke opsig duidelik wees. Maar Die Huisgenoot beklemtoon dit ook weer dat die feite in alle opsigte juis moes wees. Hy verkies nie skuilname nie omdat dit die geskiedkundige waarde van die stukke verminder.

Die Huisgenoot het weer baie bydraes ontvang, wat hy gepubliseer het onder die algemene titel "Vlugtende vroue". Op 22 Oktober 1937 skryf Die Huisgenoot dat hy getref is deur die vindingrykheid van die Boervrou. Baie van die Boervroue was fyn opgevoed en het nie so iets as gebrek geken nie, maar toe die nood aan die man kom, was geen moeilikheid vir hulle te groot om te oorwin nie. Meermale het dit selfs gebeur dat hulle uit hul eie skrale voorraad kos en klere ook nog in die behoeftes van die veggende burgers kon voorsien.

'n Ander opmerklike kenmerk is die algehele afwesigheid van enige sweem van bitterheid. Van die grootste ontberinge en opofferings word melding gemaak asof dit iets alledaags is, wat wel op daardie oomblik swaar was, maar eenvoudig vermeld word as 'n geringe insident uit 'n veelbewoë tydperk. "En andermaal het ons gevoel watter belangrike terrein hier nie alleen vir die historikus nie, maar ook vir die romanskrywer braak lê. Ons hoop dus dat hierdie bydraes ons skrywers sal aanspoor om ook hul aandag te vestig op hierdie roemryke tydperk in ons geskiedenis".

Die reeks het van 5 November 1937 tot nommer XIX op 11 Maart 1938 verskyn. Een daarvan handel oor 'n aantal vroue wat 'n groot deel van die oorlog op 'n eiland in die Vaalrivier gaan woon het om aan gevangenskap te ontkom, en 'n ander oor twee vroue wat uit 'n konsentrasiekamp ontsnap het.

Buite die wedstryde om was daar ander artikels, soos twee oor die slag van Elandsplaagte, wat veral bekend is omdat dit die eerste groot slag van die oorlog was (21 Oktober 1899) en soveel Nederlanders en Duitsers, wat aan republikeinse kant geveg het, daar omgekome het. Een van die oorlewende Nederlanders, dr. J.C.

Kakebeeke, wat gesorg het dat betroubare berigte oor die slag De Volksstem bereik, beskryf op 14 Mei 1937 die einde van die Hollanderkorps, en weerlê op 21 Mei 'n lasterlike bewering wat selfs deur kommandant-generaal Piet Joubert gedoen is. Dis dat die noodlottige afloop van die slag te wyte was aan drank wat die vorige dag uit 'n verowerde Engelse trein verkry is. Genl. Joubert het aan Kakebeeke gesê: "Julle Hollanders was seker weer baie dronk gewees". Kakebeeke voer oortuigende bewyse aan dat die beskuldiging ongegrond is. Dié soort beweringe wat Kakebeeke weerlê, is simptoom van die soort betrekkinge tussen die Boerevegters en buitelandse vrywilligers wat, soos Fransjohan Pretorius skryf, "oor die algemeen nie goed" was nie (1991: 266). In daaropvolgende artikels (28 Mei tot 11 Junie 1937) doen Kakebeeke verslag van sy vegaktiwiteite in die Vrystaat voordat hy as gewese Nederlandse immigrant gedeporteer is.

Ses jaar later (op 16 en 23 April 1943) was daar nog twee artikels oor Elandslaagte, geskryf deur Annie Rothmann, suster van M.E.R. Die artikels was oorspronklik in Engels, die taal waarin die twee Rothmann-susters aan mekaar geskryf het. Dat die twee patriotiese susters Engels gebruik het en nie Nederlands nie, was die gevolg van die verpligte Engelsmediumonderwys in die Kaapkolonie. Annie Rothmann (later Van Zyl) het haar ná die uitbreek van die oorlog as vrywilliger vir die ambulansdiens aangemeld. Ná die slag van Elandslaagte het sy die eggenote van die gewonde genl. J.H.M. Kock vergesel, wat verlof gekry het om haar man in Ladysmith te gaan oppas. Hy is op 31 Oktober oorlede.

Vanuit 'n ander perspektief as dié van die vegtendes is enkele afleweringe in 'n reeks herinneringe van die politikus, oud-redakteur en taalstryder senator F.S. Malan ("'n Oud-joernalis kyk terug" vanaf 7 Mei 1937). Sy stukke handel oor sy wedervarings as redakteur en gevangene in die oorlog. Hy was in 1901 redakteur van Ons Land, mondstuk van die Afrikanerbond en is saam met drie ander redakteurs tot tronkstraf gevonnissen weens die publikasie van anti-Britse dokumente wat na bewering lasterlik was.

In 1938 was daar heelparty minder bydraes as in die vorige paar jaar, maar daarvoor was daar 'n goeie rede – die baie artikels oor die Groot Trek. Simptomaties van die belangstelling van dié tyd was wel 'n kort artikel deur W.J.H. Badenhorst, "Komdt. Gideon Scheepers. Vermeende oorsaak van sy siekte en oorgawe". Dit is die persoonlike herinneringe van Carel Lehmkuhl, wat lid was van Scheepers se kommando en onder trane van hom afskeid geneem het (Preller 1940: 74). Daar was in 1938 talle berigte in die koerante oor iemand wat beweer het dat hy Scheepers is. Lehmkuhl het die moontlikheid geopper dat Scheepers vergiftig is, iets wat J.A. Smith egter op 14 Junie 1938 teëgespreek het.

Die besondere gewildheid van die wedstryde het Die Huisgenoot laat besluit om nog een uit te skryf – dié keer oor die buitengewone prestasies van diere in die oorlog. Die redaksie het veral gedink aan "die mens se twee getrouste dienaars en vriende, die perd en die hond". 'n Mens kan dikwels lees van die wonderlike dade van die Arabier se perd, van sy buitengewone intelligensie en hoe hy liever sy lewensal prysgee as om sy baas te verlaat. "Die Boerperd, wat, tussen hakies, in die oorlog sy graf gevind het, het ook Arabiese bloed in sy are gehad, en ons is oortuig daarvan dat dit nie net sy uithou vermoë is wat verdien om in die geskiedenis van die oorlog verewig te word nie."

Die redakteur gee 'n voorbeeld van 'n diereverhaal waarmee hy bekend was: op 'n plaas op die Hoëveld het die hond ontsnap toe die huis afgebrand en sy nooi met haar gesin weggevoer is. Hy het by 'n getroue bejaarde swart man sy intrek

geneem, maar tot die end van die oorlog noukeurig onderskei tussen Tommies en Boere – glo selfs toe die Boere later verplig was om kakieklere te dra! – en hom altyd uit die voete gemaak sodra 'n Engelse kolonne in aantog was. Maar die redakteur het tog veral belang gestel in die verhale oor "die wonderlike Boerperde, wat die roemrykste kordaatstukke van die Boere moontlik gemaak het".

Ook by dié geleentheid (13 Januarie 1939) het die redakteur die skrywers dit op die hart gedruk dat hul mededelings in alle opsigte juis moes wees. "Waar 'n verhaal nie op eerstehandse kennis berus nie, moet dit noukeurig gekontroleer word" totdat die skrywer oortuig is dat die feite "nie in die minste aan twyfel onderhewig is nie".

Die wedstryd het inderdaad veral die trou en kameraadskap van die perde beskryf, maar ook dié van honde; daarby het 'n paar ander diere ook af en toe as "helde" opgetree. Die skrywers het die verhale sober en sonder opsmuk vertel. "Selfs al het ons nie hul uitdruklike versekering gehad dat elke besonderheid letterlik waar is nie, sou die nugtere eenvoud waarmee hulle dit beskryf al genoeg gewees het om 'n mens van die egtheid daarvan te oortuig".

Die geesdrif waarmee die wedstryd begroet is, het nie net geblyk uit die groot aantal inskrywings nie, maar ook uit die briewe van die skrywers. 'n Hele paar het voorgestel dat daar uit dankbaarheid teenoor die Boerperd 'n monument opgerig word. Ook Die Huisgenoot skryf op 19 Mei 1939 dat die verering van die Boerperd met 'n gedenkteken seker die hartlike goedkeuring sal wegdra van "elkeen wat bewondering oor het vir die trou en uithoudingsvermoë van 'n dier".

Die bydraes in "Dierehelde van ons Vryheidstryd" het op 19 Mei 1939 begin – die eerste was getitel "Blessie, die onoortreflike", die verhaal van 'n merkwaardige perd. Twee van die verhale gaan oor honde wat dit reggekry het om by hul base te bly tot hulle op die skip gelaai is krygsgevangenekampe toe. Die reeks het op 10 November 1939 met nommer XIX geëindig. Hierdie verhale is opgeluister met illustrasies deur T.O. Honiball, wat later veral bekend geraak het veral om sy politieke spotprente en sy strokiesprente Oom Kaspas, Jakkals en Wolf en Adoons-hulle. Destyds het Honiball illustrasies by kortverhale en sommige artikels gemaak.

Van 4 Augustus 1939 tot 8 Maart 1940 is 'n reeks deur 'n bekende oorlogsleier, genl. Wynand Malan, gepubliseer. Dit was "'n Guerilla-leier vertel", wat in boekvorm onder die titel Oorlogsavonture van genl. Wynand Malan in Ons Geskiedenis-serie verskyn het. H.J.C. Pieterse was die skrywer. Pieterse, 'n onderwyser van die Hoërskool Maitland, sê in die voorwoord dat veral Viljoen en J.A. Smith van Die Burger Malan beweeg het om sy herinneringe te laat opteken. "Mev. Malan het twintig jaar gepleit; ek het tien jaar mooigepraat; sy dogters het ingewillig om te skrywe... maar die Generaal het ons maar net so gekorrel met die effense hang-oog asof ons kakies is wat nie beter weet nie... Toe eendag praat hy so verlang: "nou, as Johannes Smith en mnr. Viljoen dan dink dat ek iets behoort te laat opteken..." Mev. Malan het dadelik begin trommels inpak... Meer as 'n jaar het sy meerendeels stoksielalleen daar ver onder die sonlyn die boerdery vir haar man waargeneem" (Pieterse 1946). Die Malans was in Tanganjika, die huidige Tanzanië, woonagtig.

Hoewel Die Huisgenoot in die Tweede Wêreldoorlog baie dun geraak het weens die papierskaarste, is steeds stukke oor die oorlog geplaas. So was daar in 1942 en 1948 reekse oor getroue agterryers, bruin maar veral swart mans wat saam met hul Boerewerkgewers op kommando was. Hierdie vertellings het die lesers gehelp om

die swart mense se optrede in die oorlog te sien ook van 'n ander kant as dié wat in party Huisgenoot-vertellings en oorlogsboeke aan die lig gekom het; hulle het soms wreed opgetree teen veral die Boervroue wat konsentrasiekampe toe geneem is.

Van die skrywers het verklaar dat hulle bly is oor die geleentheid om te boekstaaf watter dienste die agterryers aan die kommando's bewys het. 'n Tipiese opmerking is dié van adjudant J.N. Brink, DTD, wat op 5 Maart 1948 skryf: "Ek wil hier gebruik maak van die geleentheid wat Die Huisgenoot ons bied om meer bepaald 'n lansie te breek in verband met die prestasies van agterryers op kommando. Soos die geval tans is met die oud-stryders van daardie oorlog, het baie agterryers ook reeds van die toneel verdwyn, en diegene wat nog in die lewe is, is ook reeds oud en swak. Die oorlogsdade van sommige van hulle behoort alte seker geboekstaaf te word voordat dit te laat is".

In die eerste bydrae in dié reeks het die insender, mev. Sannie Steyn, die betrokke agterryer self aan die woord gestel. Dit was die bekende Ruiter, wat president Steyn in Julie 1901 op Reitz help ontsnap het.

Nog 'n merkwaardige verhaal is dié van "Generaal Windvoël" deur H. du Plessis (11 September 1942). "Generaal Windvoël" het gesê hy gaan sy land en die land van sy werkgewer se kinders help verdedig. Hy het die hele oorlog deur geveg.

In die veertigerjare het 'n hele paar nuwe medewerkers op die voorgrond getree. Onder hulle was 'n kultuurhistorikus, Kotie Roodt-Coetzee, wat op 16, 23 en 30 Augustus artikels oor die krygsgevangenekampe in die Ooste en Portugal, St. Helena en Bermuda en die handwerk van die krygsgevangenes gehad het. Dié is op 17 en 24 Oktober 1941 en 23 Januarie 1942 gevolg deur artikels oor onderskeidelik die letterkunde, musiek, toneel en godsdiens van die krygsgevangenes. Die krygsgevangenes was ook die tema van 'n artikel deur P.J. Nienaber op 10 November 1944: "Hoe krygsgevangenes ontsnap het. Uit die dagboek van De Graaf".

Dit sou sinloos wees om 'n opsomming te gee van al die artikels en vertellings wat in hierdie jare geplaas is. Vermeldenswaardig is tog wel dat 'n paar historici wat later bekend sou raak, nou in Die Huisgenoot begin publiseer het. Van D.W. Kruger was daar van 1945 tot 1947 drie artikels – op 23 November 1945 en 11 Januarie 1946 oor "Reise met besondere opdrag" (in verband met die verbindings tussen die republieke en Europa) en op 12 November 1947 oor genl. Koos de la Rey. W.J. de Kock was die skrywer van twee artikels (15 en 22 Desember 1944) oor die herinneringe van kol. H.C. Bredell, wat van net voor die oorlog tot met pres. Kruger se dood laasgenoemde se private sekretaris was. Die twee onderhoudend geskrewe artikels is bedoel as "informele aanvulling" by 'n verhandeling deur Coenraad Beyers oor die laaste lewensjare en heengaan van pres. Kruger. Van J.C. Otto, skrywer van Die konsentrasiekampe (1954), was daar 'n stuk oor die ontsnapping van 'n Boerekommandant, J.E. Spruijt (7 April 1944), en 'n waaghalsige poging van 'n Afrikaanse vrou om medisyne aan haar pa te besorg voordat hy as krygsgevangene weggevoer sou word (19 Januarie 1945).

4. Bydraes ná 1949

Viljoen het in 1949 weens verswakkende gesondheid afgetree (sy afskeidsartikel

was op 29 April 1949). Hy is opgevolg deur A.M. van Schoor, wat ná agtien maande hoof van die SAUK se eerste onafhanklike nuusdiens geword het. Sy opvolger was J.J. Spies (1950-1959). Teen hierdie tyd het die belangstelling in die oorlog al afgeneem. Tussen 1949 en 1952 was daar wel 'n oplewing weens die aandag aan die uitbreek en verloop van die oorlog 'n halfeeu tevore.

'n Mooi oorsig oor die eerste paar maande van die oorlog het in Die Huisgenoot van 7 Oktober 1949 verskyn. Dit was 'n heldenommer, en die historikus J.H. Breytenbach was die skrywer van die artikel getitel "50 jaar gelede" met die byskrif: "Groot oomblikke uit die Tweede Vryheidsoorlog, wat op 11 Oktober 1899 uitbreek het". Breytenbach gee in dié artikel 'n lewendige oorsig van die gebeurtenisse. 'n Paar lesers het sy beskrywing van die gebeurtenisse by Paardeberg in twyfel getrek. Hul reaksies is op 16 Desember 1949 geplaas onder die opskrifte: "Nogeens oor Paardeberg/ Wie dra die skuld?" Ná Breytenbach se antwoord in dieselfde nommer het 'n ander leser op 10 Maart 1950 gereageer.

Terwyl die belangstelling in die Anglo-Boereoorlog gekwyn het, wou lesers liever meer weet van die Tweede Wêreldoorlog. Tiperend was die prominensie wat die eerste van vyf artikels oor Suid-Afrika se deelname aan die stryd in Noord-Afrika in sy nommer van 2 Junie 1950 gekry het teenoor die minder prominente plek wat die historikus W.J. de Kock se uiters lesenswaardige "50 Jaar gelede het Pretoria geval" in dieselfde nommer moes inneem.

Behalwe Breytenbach en De Kock het ook D.W. Kröger 'n paar oorsigsartikels gelewer, getitel "Winter in die hart van 'n nasie" en "Taaiste manne wat Suid-Afrika opgelewer het" (26 Mei en 9 Junie 1950). Pretorius verwys mispriesend na laasgenoemde as 'n "eensydige lofsang" wat in 'n "gloed van nasionalisme" geskryf is (1991: 17). Sy opmerkings is tekenend van die ideologiese verandering in die Afrikaanse geskiedskrywing sedert die jare dertig. Toe H.B. Thom op 18 Maart 1938 Kaapland en die Tweede Vryheidsoorlog van C.J. Scheepers Strydom in Die Huisgenoot bespreek, het hy betoog die boek is wel interessant, maar "koud en sonder geesdrif" geskryf – "'n bietjie kleurloos en karakterloos; dit styg nie tot hoogtes nie en dit inspireer nie". Strydom volstaan met konstatering van "die feite van altwee kante van die saak". Hierdie feite is miskien interessant, "maar dit is nie genoeg om die werk tot hoogtes te voer nie", skryf Thom. Kröger se 1950-artikel was die soort wat sou kon "inspireer", en alles behalwe "kleurloos en karakterloos" was. Waarskynlik is nie een van die oordele heeltemal billik nie, en is daar plek vir sowel die feitelike, interessante relaas sonder direkte pogings tot inspirasie (soos dié van Strydom), as die onderhoudende verteltrant van Kröger, wat bowendien daarin slaag om die betekenis van die bittereinders se volharding te vat.

Ná byna twee dekades van oorlogsbydraes het Die Huisgenoot op 22 Mei 1953 die skryfery tot 'n einde gebring. In 'n hoofartikel "Genoeg herinneringe van oudstryders?" skryf hy dat nog gereeld herinneringe van oudstryders ontvang word. "Ons vrees egter dat die tyd aangebreek het om te vra of die tyd vir die optekening van blote herinneringe nie verby is nie". Die oorblywende oudstryders kan "waarskynlik nie veel meer tot ons kennis van die tydperk bydra nie". Die bydraes word variasies "van wat ons reeds weet". Daar is ook al hoe meer twyfel aan die geloofwaardigheid van herinneringe van bejaardes. Die oorlog het nou die terrein geword van die "geskiedvorser en nie meer van ooggetuies nie".

Ondanks die hoofartikel het Die Huisgenoot nog 'n hele aantal interessante bydraes geplaas – onder andere een deur nog 'n jong historikus wat een van die kenners van

die oorlog sou word, naamlik M.C.E. van Schoor. 'n Artikel op 5 Junie 1953 het gehandel oor die beraad tussen pres. Kruger en Milner in Mei 1899 in Bloemfontein, en 'n ander getitel "Waarom is genl. De Wet so 'n groot held?" op 8 Oktober 1954 ten tyde van die herdenking van De Wet se geboorte 'n eeu tevore .

5. Die waarde van Die Huisgenoot se bydraes

Viljoen het deur sy wedstryde tientalle belangwekkende vertellings oor die oorlog verkry. Daarmee het hy die belangstelling in die oorlog vergroot en bygedra tot die optekening van die "vinnig verdwynende geskiedmateriaal in verband met die voormalige Boererepublieke en veral van die Anglo-Boereoorlog" waarna vroeër verwys is. 'n Aantal vertellings is opgeneem in Steyn (samesteller) 1999.

Die Huisgenoot se sukses het ook ander tydskrifte en koerante gestimuleer. Sy direkte mededinger, Die Brandwag, het 'n lang ruk belangrike artikels geplaas. Die Burger het die opsienbare Met die Boere in die veld van Sarah Raal as vervolgreeks gepubliseer. Toe dit in boekvorm uitgegee is, het 'n hele polemieek in 1938 daaroor ontstaan. Tekenend van die geesdrif vir oorlogstukke is N.P. van Wyk Louw se "Oorlogstories" in Die Jongspan (4 Maart 1938). Dit speel af op Dwars-in-die-weg, wat blykens 'n potlood-inskrywing in Louw se plakboek eintlik sy Van Wyk-grootouers se familieplaas Gunsfontein is (Steyn 1998: 238).

'n Mens sou moeilik kon beweer dat Die Huisgenoot 'n "slagofferkompleks" in verband met die konsentrasiekampe kon laat ontstaan het. Op so 'n kompleks wys Giliomee, wat skryf dat die werklike slagoffers baie min oor die stryd en die kampe gepraat het. 'n Nuwe generasie het "skielik dertig jaar ná die oorlog die lyding van die kampe begin gebruik om politiek die vlag vir Afrikaner-nasionalisme te hys". Giliomee verwys na die mening van Ian Buruma dat daar net een manier is waarop 'n nuwe geslag hom met die lyding van vorige geslagte kan identifiseer en dis om opnuut en herhaaldelik in die publiek aan hierdie lyding erkenning te gee (Giliomee 1999: 11).

Die Huisgenoot het egter, soos aangehaal, sy 1937-wedstryd vir vertellings deur Boervroue beperk tot die wederverings van vroue buite die konsentrasiekampe. Teen daardie tyd was die konsentrasiekampe al 'n gevoelige saak – onder meer omdat sommige Engelssprekendes die lyding in die kampe probeer wegpraat of die skuld vir die sterftesyfer op die Boere self gepak het. Dit het geblyk uit 'n polemieek wat in 1928 ontstaan het nadat sir Arthur Conan Doyle, skepper van die Sherlock Holmes-speurverhale, met 'n besoek aan Bloemfontein 'n aanval op die Vrouemonument gedoen het (Steyn 1987: 153-158).

'n Mens sou miskien kon betoog dat dit nie moeilik is om van Die Huisgenoot se erkenning aan die heldedade en ontberings van 'n vorige generasie oor te stap na hul lyding en slagofferskap nie. Die Huisgenoot kon dus indirek bygedra het tot die skep van 'n "slagofferkompleks". Maar 'n mens sou ewe goed kon betoog dat Doyle eintlik die slapende honde (oor die kampe) wakkermaak het.

As nie-politieke gesinsblad wou Die Huisgenoot hom klaarblyklik buite moontlike nuwe polemieke oor die konsentrasiekampe hou. In 1938 was daar inderdaad 'n kwaai skrywery oor Met die Boere in die veld. Raal het in een van die hoofstukke 'n realistiese beskrywing van die lewe in die kamp gegee (Steyn 1987: 191-206).

Een van die vrae wat noodwendig na vore kom, is hoe betroubaar die bydraes in Die Huisgenoot was. Die redaksie het dit telkens beklemtoon dat die verhaale korrek moes wees. "Hoofsaak is dat die feite in alle opsigte juis moet wees, met vermelding van plek en datum en die name van persone wat by die gebeurtenis betrokke was," skryf die redakteur op 16 Oktober 1936. Die oorlogsveterane het die wedstryd inderdaad met soveel erns benader dat die blad op 16 Oktober 1936 die sluitingsdatum vir die eerste wedstryd op versoek van belangstellende oudstryders 'n maand verskuif het (tot 30 November). Die meeste van hulle wou meer tyd hê om hul herinneringe te orden, die feite behoorlik te kontroleer en die verhaal in die verlangde vorm te giet. Een van hulle het geskryf: "U moet onthou dat die ouer geslag handiger met die geweer was as wat hulle met die pen is. U moet dus nie alte haastig wees nie".

Soveel van die betrokkenes het toe nog geleef dat lesers dadelik gereageer het as hulle 'n fout ontdek het. Nadat Preller se stuk "'n Seun se heldedaad" op 10 September 1937 verskyn, het drie lesers op 8 Oktober 1937 gewys op onjuisthede wat Preller begaan.

Oor een kwessie het heelparty skrywers die waarheid tog geweld aangedoen. Tientalle briewe is geskryf oor die vraag wie Winston Churchill gevange geneem het. Churchill, wat in die Tweede Wêreldoorlog en daarna Britse eerste minister sou wees, was in die oorlog korrespondent van die Britse koerant Morning Post.

Verskeie weergawes is van sy gevangeneeming gegee. Telkens is ander name genoem. Die aanneemlikste naam is egter nie in Die Huisgenoot genoem nie, maar word verstrekk deur die historikus C.J. Barnard in Genl. Louis Botha op die Natalse front, 1899-1900. Hy haal aan uit 'n rapport van Danie Theron aan die staatssekretaris en meld dat Churchill nie wou "stilstaan toen veldkornet Oosthuizen hem waarschuwe die over te geven. Eerst toen deze zijn geweer op hem aanlegde gaf hij zich over". In die lig van hierdie getuie is kan daar min twyfel bestaan dat veldkornet S.F. Oosthuizen (1862-1900), wat weens sy voorkoms as die "Rooi Bul van Krugersdorp" bekend was, Churchill gevang het.

Barnard voeg by: "Aangesien Oosthuizen nie die oorlog oorlewe het nie, het sy weergawe van die voorval nooit bekend geword nie. Dit verklaar waarskynlik waarom die mense wat later daarop aanspraak gemaak het dat hulle vir Churchill gevange geneem het, mettertyd die omvang van 'n klein kommando aangeneem het" (1970:38).

Kortom: Viljoen het daarin geslaag om tientalle ego-dokumente vir die nageslag te red. Hy het ook gelyk wanneer hy daarop aanspraak maak dat Die Huisgenoot moontlik die eerste stoot gegee het tot ywerige navorsing in verband met die oorlog (Viljoen 1953: 116).

Universiteit van die Oranje-Vrystaat

Bibliografie

Barnard, C.J. 1970. Genl. Louis Botha op die Natalse front, 1899-1900. Kaapstad.

Breytenbach, J.H. 1969. Die geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog, 1899-1902. Pretoria: Die staatsdrukker.

- Du Plessis, P.J. 1988. Die lewe en werk van Gustav Preller (1875-1943). D. Phil.-proefskrif, Universiteit van Pretoria. Promotor: prof. A.P.J. van Rensburg.
- Giliomee, H. 1999. Laat vaar die skuldgevoel én slagofferskap. Rapport, 4 Julie 1999, 11.
- Jansen, Ena. 1999. Afrikaanse tekste oor die tweede Anglo-Boereoorlog. In Ena Jansen en Wilfred Jonckheere (samestellers) 1999: 10-24.
- Jansen, Ena en Wilfred Jonckheere (samestellers). 1999. Boer en Brit. Afrikaanse en Nederlandse tekste uit en om die Anglo-Boereoorlog. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Kröger, D.W. 1979. Die Krugermiljoene. Johannesburg. Johannesburg: Perskor.
- Muller, C.F.J. 1990. Sonop in die suide. Geboorte en groei van die Nasionale Pers 1915-1948. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- Oberholster, A.G. Oorlogsdagboek van Jan F.E. Celliers 1899-1902. Met inleiding, teksversorging en geskiedkundige aantekeninge (deur A.G. Oberholster). Pretoria: Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing.
- Pieterse, H.J.C. 1946². Oorlogsavonture van genl. Wynand Malan. Kaapstad, Bloemfontein en Port Elizabeth: Nasionale Pers.
- Preller, Gustav S. 1940². Scheepers se dagboek en die stryd in Kaapland. Kaapstad, Bloemfontein en Port Elizabeth: Nasionale Pers.
- Pretorius, Fransjohan. 1991. Kommandolewe tydens die Anglo-Boereoorlog 1899-1902. Kaapstad en Johannesburg: Human & Rousseau.
- Scholtz, G.D. 1939. Europa en die Tweede Vryheidsoorlog. Johannesburg: Voortrekkerpers.
- Stemmet, J.F. 1975. Die insameling van outobiografiese getuienisse oor die Anglo-Boereoorlog. Christiaan de Wet-Annale 3, Oktober 1975 pp. 105-122.
- Steyn, J.C. 1987. Trouwe Afrikaners. Aspekte van Afrikanernasionalisme en Suid-Afrikaanse taalpolitiek 1875-1938. Kaapstad: Tafelberg.
- Steyn, J.C. 1998. Van Wyk Louw – ’n lewensverhaal. Kaapstad: Tafelberg.
- Steyn, J.C. (samesteller) 1999. Veg en vlug. Ware verhale van manne en vroue uit die Anglo-Boereoorlog. Kaapstad: Tafelberg.
- Van der Merwe, N.J. 1921. Marthinus Theunis Steyn, ’n lewensbeskrywing, deel II. Kaapstad, Bloemfontein, Maritzburg en Stellenbosch: De Nasionale Pers, Beperkt.
- Van Schoor, M.C.E. 1997. ’n Bittereinder aan die woord. Geskifte en toesprake van Marthinus Theunis Steyn. Bloemfontein: Oorlogsmuseum van die Boererepublieke.
- Viljoen, J.M.H. 1953. ’n Joernalis vertel. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.

Weeber, E.J. 1940. Op die Natalse front. Kaapstad, Bloemfontein en Port Elizabeth: Nasionale Pers.

[\(1\)](#) Vergelyk byvoorbeeld die berig "Talle mense in stad leef in die grootste nood en ellende" in Die Transvaler, 22 Junie 1939, waarin 'n aantal gevalle van kwaai armoede beskryf word.

[\(2\)](#) Die woord rassehaat is destyds gebruik vir die gevoelens tussen Afrikaners en Engelse.

[\(3\)](#) C.J. Uys skryf in dieselfde uitgawe (14 September 1934) oor dié tema in sy artikel: "Generaal Piet Joubert. "Van 'n staatsman is 'n krygsman gemaak"".

[\(4\)](#) Die Huisgenoot meld dit in sy hoofartikel van 22 Junie 1933.

[Elektroniese weergawes van](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir](#) [Bo](#)
[T.N&A](#) [outeurs](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 2.Desember 1999

[Temanommer](#) | [J.L. Coetser](#) | [Frederick Hale](#) | [Ena Jansen](#) | [Paul Schulten](#) | [J.C. Steyn](#) | Chris van der Merwe

Op soek na goed en kwaad. Twee resente romans oor die Anglo-Boereoorlog.

- Chris van der Merwe -

Abstract

The world turns and the world changes,
 But one thing does not change (...)
 However you disguise it, this thing does not change:
 The perpetual struggle of Good and Evil.

-T S Eliot: Choruses from "The Rock"

At the end of the century and the millennium Afrikaans writers are looking closely at the past; a tendency strengthened by the centennial commemoration of the beginning of the Anglo Boer War. Writers on this war differ in their ideological approach; some glorify the feats of Boer soldiers; others focus on Afrikaner shame and guilt. In *Op soek na generaal Mannetjies Mentz* by Christoffel Coetzee and *Verliesfontein* by Karel Schoeman, history and fiction are intermingled; history is used as a basis for exploring universal themes. Both novels could to some extent be seen as studies in evil; however, they also provide us with a contrasting picture of goodness. In the portrayal of goodness the figure of the innocent scapegoat is of central importance.

Tot onlangs was daar 'n opmerklike skaarste aan Afrikaanse fiksie oor die Tweede Anglo-Boereoorlog. 'n Rede vir hierdie stilswye was moontlik die begeerte om die traumatiese verlede te "vergewe en te vergeet", as gevolg van die potensieel verdelende effek wat die herinnering daarvan op die samelewing sou kon hê. (Vgl. Steyn 1987: 191-206).

In die jongste tyd was daar egter 'n kragtige oplewing in die prosa oor die Anglo-Boereoorlog – by verre die sterkste oplewing sedert die beëindiging van die oorlog in 1902. Jeannette Ferreira het drie romans geskryf met die oorlog as agtergrond, en is ook redakteur van 'n versameling kortverhale oor die oorlog; verder het in die afgelopen jaar oorlogsromans verskyn deur Eleanor Baker, Johnita le Roux, A.H.M. Scholtz, Christoffel Coetzee en Karel Schoeman.

'n Klaarblyklike rede vir die oplewing in Afrikaanse fiksie oor die Anglo-Boereoorlog is die komende honderdjarige herdenking van die begin van die oorlog in Oktober 1899, maar dit is hoogs waarskynlik nie die enigste rede nie. Die belangstelling van Afrikaanse skrywers in die oorlog is 'n onderdeel van "'n bykans obsessionele belangstelling in en bemoeienis met die persoonlike en kollektiewe geskiedenis", soos H.P. van Coller dit stel (1997: 11). 'n Stimulus vir hierdie historiese belangstelling is kennelik die feit dat Afrikaners in meer as een sin aan die einde van 'n tydperk gekom het: die einde van 'n eeu, die einde van 'n millennium, en die einde van die era van apartheid.

Onder sulke omstandighede is dit normaal om terug te kyk. Dit is te verwagte dat

parallele getrek sal word met die einde van die vorige eeu, wat ook vir die Afrikaner 'n krisistyd was en die oorgang na 'n nuwe era ingelui het. In albei gevalle moes die Afrikaner sy politieke mag prysgee, met gevolglike gevoelens van angs en disoriëntasie.

Daar is egter 'n kardinale verskil tussen die twee tye. Honderd jaar gelede is die Britse Ryk deur Afrikaners in die beskuldigdebank geplaas; vandag staan die Afrikaner self in die beskuldigdebank. Met (onder andere) die getuienis van menseregteskendings onder die apartheidsbewind wat voor die Waarheids- en Versoeningskommissie gelewer is, is dit te verwagte dat die Afrikaners se persoonlike en kollektiewe skuld aandag sal ontvang by hul besinning oor die verlede.

Twee teenoorgestelde tipes uitbeelding van die Anglo-Boereoorlog is moontlik, wat skakel met verskillende reaksies op die krisis van die hede. 'n Skrywer kan vertel van daardie oorlog wat algemeen beskou is as die mees heroïese tyd in die geskiedenis van die Afrikaner om sodoende verlore selfrespek te herwin, en moontlik ook wys op die onreg wat teen die Afrikaners gepleeg is – dat die Afrikaners nie die uitsluitlike skuldiges van die geskiedenis is nie. Hierdie benadering is te vinde in die roman Groot duiwels dood deur Eleanor Baker. 'n Ander moontlikheid is om die heroïek van die verlede te relativeer en te dekonstrueer as deel van die konfrontasie met en verwerking van die skuld van die verlede. Dit vind ons in Op soek na generaal Mannetjies Mentz van Christoffel Coetzee en Verliesfontein van Karel Schoeman.

Hierdie verskille in die fiksionele konfrontasies met die verlede herinner aan die Duitse "Historikerstreit" na die Tweede Wêreldoorlog, toe die Duitsers ook gekwel was deur die aanklag van die pas afgelope geskiedenis. Konserwatiewe historici wou die Duitse nasie help met die herwinning van hul selfrespek deur 'n positiewe beeld van die verlede voor te hou; aan die ander kant het iemand soos Habermas die konfrontasie met die donker kant van die Duitse geskiedenis beskou as 'n voorwaarde vir die bevryding van die verlede. Verontskuldiging staan teenoor skulderkenning. [\(1\)](#)

Dit sou moontlik wees om 'n uitvoerige studie te doen oor ideologiese verskille tussen al die Afrikaanse verhale oor die Anglo-Boereoorlog; om na te gaan hoedat die verskille in die uitbeelding van die verlede verband hou met implisiete verskille in die siening van die aard van die huidige krisis van die Afrikaner en maniere om die situasie te verbeter. In hierdie artikel fokus ek net op twee van die bogenoemde werke: Op soek na generaal Mannetjies Mentz van Christoffel Coetzee en Verliesfontein deur Karel Schoeman.

Daar is verskeie ooreenkomste tussen die twee romans wat 'n vergelykende studie lonend maak en wat in die hieropvolgende bespreking ter sprake kom. In albei is daar 'n hegte integrasie van geskiedenis en fiksie. In albei gevalle is daar 'n herinterpretasie van die bekende Afrikaner-geskiedenis, met onbekende historiese gegewens wat aan die lig kom en volksmites wat bevraagteken word. Beide romans verbreed die spesifieke geskiedenis van die Anglo-Boereoorlog tot temas wat op verskillende situasies toepaslik is, ook op die post-apartheid situasie van vandag. In die soeke na tydlose temas val die fokus in beide werke sterk op die botsende magte van goed en kwaad, wat juis in 'n oorlogstyd so helder na bowe kom.

1. Christoffel Coetzee: Op soek na generaal Mannetjies Mentz

Geskiedenis en fiksie is nou verbonde in Christoffel Coetzee se roman *Op soek na generaal Mannetjies Mentz* (1998). Die teks word aangebied asof generaal Mentz 'n historiese figuur was; die inleidende gedeelte is getitel "Redakteursnota", asof die skrywer niks anders gedoen het as om historiese dokumente te orden en te redigeer nie. In die inleiding is daar 'n aantal voetnotas met onberispelike historiese gegewens en verwysings na historiese persone soos Kommandant Chris van Niekerk en Kaptein Slegtkamp; daar is drie aanhalings uit *Commando*, die persoonlike vertelling oor die Anglo-Boereoorlog deur Deneys Reitz, as staving van die skrywer se betoog; daar is inligting oorgeneem uit die SA Biografiese Woordeboek; en selfs 'n vermelding van die filosofiese werk van Saul Kripke, *Naming and Necessity*, as teoretiese basis van die skrywer se argumentasie oor die identiteit van Mannetjies Mentz. Die hele opset is dié van 'n dokumentêre verslag en 'n feitelike betoog.

Die tweede en derde dele van die roman is hoofsaaklik fiksioneel en bevat die storie van Mentz en sy kommando, wat in die berge van die Oos-Vrystaat geveg het na die (historiese) oorgawe van generaals Prinsloo en Roux aan die Britse magte. Die "wraakkommando" van Mentz het dit as hul taak beskou om Boere te bevry wat deur die Engelse gevange geneem was sodat hulle na die Boerekommando's kon terugkeer. Dit was egter nie hul enigste doelwit nie en, met 'n toenemende ignorering van morele beginsels, is Engelse soldate sowel as Boere wat nie meer wou veg nie op verskriklike maniere gemartel en tereggestel.

Die vierde en laaste gedeelte bevat 'n fiktiewe verslag deur 'n historiese figuur, generaal Coen Brits. Die verslag handel oor generaal Brits se besoek aan Mentz, tydens die Tweede Wêreldoorlog, in die destydse Duits-Oos-Afrika. Die roman is deurgaans stewig veranker in die geskiedenis, selfs al bly dit nie altyd aan historiese gegewens getrou nie. In 'n onderhoud met Stephanie Nieuwoudt in *Die Burger* het die skrywer genoem dat Mannetjies Mentz 'n fiktiewe persoon is – of "dalk is hy 'n saamgestelde figuur". Met aanhalings uit Reitz se *Commando*, en deur herhaalde verwysings na die beroemde Boeresoldaat, kaptein Slegtkamp, suggereer die skrywer dat daar historiese parallels met die wraakkommando van Mentz was: selfaangestelde groepe wat onafhanklik van die oorlogsleiding van die Boere werksaam was, en wat dikwels meer soos 'n groep struikrowers opgetree het as 'n gedissiplineerde afdeling soldate.

Deur die Huisgenoot-artikels van Dirk Mostert oor kaptein Slegtkamp en die verwerking daarvan tot die boek *Slegtkamp* van Spioenkop (1935) het Slegtkamp in die volksgeheue tot een van die helde van die Boerestryd ontwikkel. Eleanor Baker, in *Groot duiwels dood*, beeld Slegtkamp en sy makker, Jack Hindon, dan ook as helde van die Boerestryd uit (pp. 185-6). Christoffel Coetzee daarenteen, deur die uitbeelding van die onmenslikheid van die wraakkommando van generaal Mannetjies Mentz, en die implisiete assosiasie van hulle met Hindon en Slegtkamp, ondermyn hierdie tradisionele siening. In sy voorstelling van die oorlog laat Coetzee 'n hele aantal Afrikaner-mites tuimel.

Boeresoldate word nie in die boek geromantiseer nie – maar aan die ander kant is daar ook nie sonder meer Boere-aftakeling nie. Mentz en sy manskappe is nie bloot wrede monsters nie, maar ook deerniswekkende slagoffers van geweld. Dis nie die Boerekommando nie, maar die oorlog as verskynsel wat in die eerste plek die

oorsaak is vir die eskalering van wreedheid. Die geweld van die oorlog versprei steeds verder, en laat uiteindelik niemand in die land onaangeraak nie. Die vroue word, ter wille van oorlewing, hard en meedoënloos; ook die Witsies, swartmense wat aanvanklik niks met die oorlog te doen het nie, moet genadeloos soos Mentz se kommando word om laasgenoemde te kan verdryf. 'n "Gentleman's war" bestaan nie; en daar is geen sin in die romantisering van 'n oorlog nie.

Dit is duidelik dat die Anglo-Boereoorlog nie slegs tussen wit mans uitgeveg is nie; wit vroue en swartmense is eweseer daardeur getref. Soms is vroue die ware helde van die Boerestryd. Die vroue voel baie sterker oor die voortsetting van die oorlog, en briljante oorlogstrategieë word soms deur vroue beplan, en nie mans nie (pp. 46-48). Die mite van die tradisionele Afrikaner-patriargie, met sterk mans en onderdanige vroue, word duidelik ondermyn.

Nog 'n mite wat in die slag bly, is dié van die tradisionele "apartheid" tussen wit- en swartmense. In 'n hele aantal tonele blyk dit dat seksuele drifte nie deur verskille van ras gekortwiek word nie. Wat meer is, wit en swart vroue is goeie vriende voor die uitbreek van die oorlog; hulle dans saam en hulle bid saam (pp. 36-39). 'n Sterk band van vriendskap bestaan ook tussen die wit boer en sy vertroueling, Jan Witsies. Hulle het saam by Majuba geveg, en saam gaan hulle op jagtogte uit. Op hierdie jagtogte blyk daar 'n wedersydse respek te wees tussen die wit man en die Zulu's in wie se gebied hy jag (pp. 140-1). Die oorlog verander egter hierdie harmonieuse saambestaan, en die eerste tekens van verandering kom wanneer, in 'n intens dramatiese toneel, die verteller se moeder vir Jan Witsies beveel om hul plaas af te brand (p. 40). Die moeder wil nie die Engelse die plesier gee om die plaas aan die brand te steek nie, maar sy wil dit darem ook nie self doen nie – Jan Witsies moet die vuil werk doen, en hy haat dit.

Dit is duidelik dat die skrywer van die boek uitgebreide navorsing oor die oorlog gedoen het. Hy lewer kommentaar op tradisionele geskiedenisbeskouings, en staaf sy beskouings met historiese verwysings. En tog is die boek meer as "blote geskiedenis"; die fiksionele element gee aan die skrywer die geleentheid om nie tot die een spesifieke oorlog beperk te bly nie, maar ook te skryf oor algemene, fundamentele aspekte van die menslike bestaan.

Die roman is 'n studie in boosheid, in die donker "tweede natuur" van die mens wat altyd aanwesig is en in tye van oorlog sterk na bo kom. Die twee sentrale elemente van die "tweede natuur" wat in Mannetjies Mentz uitgebeeld word, is wrede geweld en ongetemde seksualiteit. Die twee vertrouelinge van Mentz, Voss en Niemann, is (soos wat hul name suggereer) nie meer mense nie, maar diere; simbole van gewetenlose gewelddadigheid. Hierdie twee is die mees skrikwekkende verteenwoordigers van die bose, maar geen karakter ontsnap aan hierdie "laere natuur" van die mens nie. Mentz se naam suggereer dat hy 'n simbool van die mens is, 'n Elckerlijc-figuur – veral van die donker kant van mens-wees, in sonderheid van die "mannetjiesmens".

Die roman vang aan met die vraag oor die identiteit van Mannetjies Mentz; algaande blyk dit dat Mannetjies Mentz nie iewers "daar buite" is nie, maar binne-in alle mense. Hiermee word die funksie van die verbinding van fiksionaliteit en historisiteit duidelik; die suggestie is dat Mentz homself inderdaad in die geskiedenis gemanifesteer het, maar dan nie as 'n spesifieke persoon nie, maar as deel van die menslike psige. Selfs die skynbaar "goeie" karakters verloor hul onskuld in die loop van die verhaal. Aunt Soph byvoorbeeld, 'n wyse figuur, soos haar naam trouens aandui, word gekwel deur allerlei teenstrydige gevoelens. Sy

neem 'n leidende rol in die stryd teen Mentz; sy is woedend oor sy onbeskaamde gedrag; maar desnieteenstaande begeer sy hom seksueel. Jan Witsies, aanvanklik nie deel van die oorlog nie, pleeg later wreedhede soortgelyk aan dié van Mentz se kommando, in 'n steeds spreidende vuur van geweld. Sommige karakters, hoewel nie skuldig aan wrede daade nie, is tog deel van die kollektiewe skuld deur hul troebel begeertes.

Die roman beeld intens gekwelde karakters uit, magteloos om hul drifte in toom te hou en terneergedruk deur die las van hul gewete. Nógans, hoewel die boosheid soos 'n aansteeklike siekte versprei en 'n onontkombare skuldgevoel meebring, is daar ook tekens van hoop. Dit word veral bewerkstellig deur die Engelse soldaat Charlie White, 'n uitsonderlik eerbare man (vergelyk wit as konvensionele simbool van reinheid). White word onskuldig gemartel en vermoor deur Niemann. Dit is betekenisvol dat, net voor die vertelling van White se dood, 'n vlekkelose lam deur Jan Witsies se grootmoeder geslag word ter beskerming teen die bose. Charlie White en die vlekkelose lam word sodoende op die simboliese vlak met mekaar verbind. Dit is veelseggend dat, kort na die dood van Charlie White, Jan Witsies en sy helpers daarin slaag om die kommando van Mentz te verdryf; die dood van die "slagoffer" White het die verlossing moontlik gemaak.

Witsies en White, "wit" simbole van goedheid en die stryd teen kwaad, oorwin uiteindelik Mentz se kommando. Dit impliseer dat daar 'n "teengif" werksaam is teen die bose – die goeie, soos die kwade, is "aansteeklik" en sprei sy reddende invloed uit. Goed en kwaad, skuld en onskuld is nie slegs persoonlike, individuele kwessies nie, maar ook kollektiewe botsende magte; naas kollektiewe skuld is daar "kollektiewe onskuld". Hoewel die klem in die roman veral op boosheid val, is dit die goeie wat, danksy White en Witsies, triomfeer.

Nog 'n teken van hoop is die moontlikheid van bieg oor jou kwellinge teenoor 'n simpatieke luisteraar. In die derde deel van die roman vertel Blink Frans aan sy welwillende suster Ounooi van sy duister verlede om daardeur helderheid en vrede te vind. Die leser moet homself aan die een kant identifiseer met die Elckerlijc-figuur, Mentz, en met sy trawante in die boosheid; aan die ander kant met Ounooi om die belydenis van boosheid simpatiek aan te hoor. In 'n sekere sin word die leser daartoe gebring om hom oop te stel vir sy eie verhaal. In dié opsig is die roman soos 'n grondige "Waarheids- en Versoeningskommissie", wat indring in die dieptes van die menslike psige om deur openhartige blootlegging vrede te bring.

Deur die verbreding van die geskiedkundige gegewens tot algemene aspekte van die menslike natuur, verkry die roman van Coetzee 'n relevansie wat nie tot een plek en tyd beperk is nie. Die aktiwiteite van die kommando van Mentz vertoon 'n duidelike ooreenkoms met die ondergrondse aktiwiteite van die Suid-Afrikaanse veiligheidsmagte in die tagtigerjare. Die roman handel nie net oor die trauma van die Anglo-Boereoorlog nie, maar meer nog oor die huidige verwerking van die verlede. 'n Mens se natuurlike neiging, vandag soos in die verlede, is om jouself volkome van die "skurke" van die verlede te distansieer, soos wat die lede van die Mentz-familie wat deur die skrywer uitgevra is, alle verwantskap met hom ontken het (pp. 18-21). Ons is vandag nog steeds "op soek na generaal Mannetjies Mentz", en Christoffel Coetzee wys die weg na hom aan, as 'n eerste stap om versoen te word met onself en ons verlede.

2. Karel Schoeman: Verliesfontein

Die publikasie van Karel Schoeman se roman *Verliesfontein* (1998) bring die voltooiing van die trilogie "Stemme". Hoewel *Verliesfontein* die laaste van die drie verskyn het, vorm dit deel 1 van die trilogie. In deel 1, soos in die ander twee dele, is persoonlike en kollektiewe geskiedenis ingebed in die struktuur van die geheel.

Die roman bevat 'n besonder lang inleidende deel. Hierdie gedeelte, waarin meer gefokus word op die skrywer-verteller-karakter as op die verhaal wat hy wil vertel, beslaan die eerste 68 bladsye; en in die daaropvolgende hoofstuk, wat die eerste van die karakters van die verhaal aan die leser voorstel, tree die verteller ook nog telkens na vore. Vervolgens word die verskillende karakters van die "eintlike" verhaal aan die woord gestel; maar in die slot kom die skrywer-karakter weer aan die woord.

Dit blyk hieruit dat die roman nie net die verhaal van *Verliesfontein* is nie, maar ook van die skryf van die roman *Verliesfontein*. Die lang inleiding is nie net die inleiding tot die een roman nie, maar tot die hele trilogie waarvan *Verliesfontein* die eerste deel is. Dit gee die worsteling van die skrywer weer teen die magte van stilte en duisternis – twee van die mees prominente motiewe in hierdie roman en in die trilogie as geheel. Juis die lengte van die inleiding dui die moeilike "reis" van die skrywer na waarheid en betekenis; maar dit verklaar ook die opwinding by die vind van wat hy gesoek het, wanneer dit blyk dat die moeite nie tevergeefs was nie.

Die inleiding beeld die integrasie uit van persoonlike en algemene geskiedenis. In die eerste hoofstuk gebruik die skrywer-verteller die terme "jy" en "mens" as hy van homself praat – hy is nog versigtig om persoonlik betrokke te raak. In die volgende twee hoofstukke ontwikkel hy tot 'n meer individuele romankarakter wat nie net filosofer, soos in die eerste hoofstuk nie, maar ook handelend betrokke raak by die skryf van die verhaal van *Verliesfontein*. Die gebruik van die derdepersoonsvorm vir die karakter suggereer egter steeds 'n versigtige distansiering deur die skrywer Schoeman van sy skrywer-verteller. Wanneer die skrywer-verteller met die "eintlike" verhaal begin (p. 69), gebruik hy vir die eerste keer die eerste persoonsvorm, wat óf kan dui op 'n meer volledige identifikasie tussen skrywer en skrywer-karakter, óf bloot die gebruik van 'n tipiese romantegiek om "geloofwaardigheid" aan die vertelling te verleen.

Hierdie wisseling tussen verskillende persoonsvorme suggereer 'n komplekse proses van identifikasie én van distansiering tussen die skrywer Schoeman en sy skrywer-verteller. In die slot van die roman, wat herinner aan die beroemde intrede van die skrywer in *Multatuli* se Max Havelaar, lyk dit of die identifikasie tussen skrywer Schoeman en skrywer-verteller verstewig word. Schoeman se skrywer-verteller tree nou weer sy verhaal binne (in die eerste persoonsvorm) en neem die hand van die karakter Kallie, wat besig is om sy "Epitome" te skryf. Kallie, 'n tipiese Schoeman-karakter, is 'n eensame buitestaander en 'n skrywer oor die dinge wat vir hom waarde het. Met die slot word 'n komplekse identifikasie-proses gesuggereer: agter Kallie staan die onsigbare skrywer-verteller wat hom lei; agter die skrywer-verteller is die skrywer Schoeman, "oral aanwesig maar nêrens sigbaar nie" (in die woorde van Flaubert); en ook: agter die skrywer Schoeman is 'n bonatuurlike Hand wat hom lei en help.

Op 'n hele paar plekke in die roman word aangedui dat die skrywer-verteller op 'n

misterieuse wyse in sy soektog gehelp word; dat hy anders, en beter, gelei word as wat hy self beplan het. Hy beplan om 'n verhaal te skryf oor die Boere-rebel Giel Fourie, maar word gelei na die aangrypende geskiedenis van Adam Balie, die Kleurling-held. In plaas van die bekende weergawe van die Afrikaner-geskiedenis word hy gelei na gegewens uit die duister en die stilte, wat hy aan die lig moet bring. In hierdie soektog na 'n sinvolle verhaal blyk dit dat ontvanklikheid en geduldige afwagting die belangrikste vereistes vir die skrywer-verteller is (p. 29); dat alles wat hy skryf, afhanklik is van 'n mistieke openbaring (p. 50).

In verskeie opsigte sluit Verliesfontein aan by die idioom van die postmodernisme: in die metafiksionele aanbod, in die versmelting van historiografie en fiksie, in die besef van die "onverwoordbare ervaring" (p. 12) wat nooit presies deur taal gereflekteer kan word nie; in die weergawe van 'n "counter-memory" teenoor die meesternarratiewe van die tyd (vgl. Van Heerden 1997:44). Maar steeds sterker, in die verloop van die verhaal, gaan die roman teen die stroom van die postmodernisme in: deur die geloof aan 'n mistieke openbaring en aan 'n tydlose waarheid wat deur die skrywer, as profete-figuur, aan die leser oorgedra word.

Die tema van die soeke na 'n tydlose waarheid bepaal die tydsaanbod in die roman. Die tydperk waarin die gebeure afspeel, kan taamlik noukeurig bepaal word – dit is die somer van 1900-1901, tydens die inval in en kortstondige besetting van 'n Kaaplandse dorp deur 'n Vrystaatse kommando. Ondanks hierdie presiese tydsaanbuiding word daar in die roman weg beweeg van lineêre tyd. Die tydstruktuur is meer soos dié van 'n mosaïek, wat stukkie vir stukkie voltooi word, as dié van 'n stroom wat in een rigting vloei. Daar is ook 'n "gelyktydigheid" in die aanbod, deurdat opeenvolgende verteller-karakters telkens verskillende perspektiewe op steeds dieselfde mense en gebeure gee. Sodoende kom verder 'n sikliese tydsaanbod tot stand, 'n wenteling om dieselfde dinge. Die sikliese element word versterk deur die intrede van die skrywer-verteller aan die begin en die einde van die roman.

Maar eintlik sou dit beter wees om die tydstruktuur as 'n spiraalgang te beskryf; want die voortgang is nie 'n sinlose herhaling nie, slegs 'n progressie om tot 'n sinvolle waarheid te kom. Aan die einde van die roman is die doel bereik, die soektog na sin is voltooi. Die karakters wat wesenlike morele waardes beliggaam, dring steeds sterker op die voorgrond, totdat hulle aan die einde in die sentrum staan: die altruïstiese vroue, miss Godby en Minnie Colefax; die skrywer-optekenaar Kallie, en bowenal die martelaar Adam Balie. Die volgorde van die gebeure word nie bepaal deur chronologie nie, maar deur die soeke van die skrywer na dinge van waarde. Wanneer die marteling van Adam uiteindelik geopenbaar is, word dit duidelik dat hierdie geskiedenis die fokuspunt moet wees waarna die skrywer-verteller van die begin af gesoek het. In die geskiedenis van Adam word die tydlose waarhede gegee wat sin aan die soektog van die skrywer verleen; daarin word die wese van goed en kwaad geopenbaar. In die struktuur van die spiraal word die voortgang van die tyd verbind met die steeds terugkerende aard van essensiële waarhede.

Ook in die uitbeelding van die ruimte is die spesifieke en die algemene nou verbonde. Die skrywer-verteller is op soek na 'n spesifieke plek, Fouriesfontein. Aanvanklik word die reis realisties uitgebeeld (hoewel daar nie in die werklikheid 'n plek soos Fouriesfontein bestaan nie). Maar dan, wanneer die afdraaipad nie gevind kan word nie, word die skrywer-verteller op 'n onverklaarbare, mistieke wyse na Fouriesfontein gelei. Dit is 'n reis waarin hy die fotograaf Eddie, 'n kleinburgerlike, verbeeldinglose tipe, agterlaat, om te kom by 'n tussenruimte, 'n

verbeelde plek, 'n "ruimte tussen twee werklikhede" (p. 44). Dit is hier waar buite-en binnewêreld ineenvloei, waar historiese figure met argetipes uit die onderbewuste verbind. Dit is 'n mistieke, tydlose plek – maar tegelyk 'n plek wat uiters sintuiglik aangebied word. Skerp waarneming van visuele en hoorbare detail kenmerk die verhaal; in hierdie sintuiglikheid word die spesifieke van tyd en ruimte verbind met dit wat nie aan tyd en ruimte gebonde is nie. Daar is by die skrywer-verteller dikwels die begeerte om naby te kom aan diegene van wie hy vertel, om presiese (sintuiglike) besonderhede te kan gee – maar ook 'n begeerte om afstand op die gebeure te kry, om verbande raak te sien, en om uit te kom by wat van algemene waarde is.

Ook in Schoeman se aansluiting by en afwyking van historiese gegewens blyk die strewe na die verbinding van die spesifieke met die algemene. Die verhaal van Adam Balie roep duidelik die geskiedenis van die dood van Abraham Esau op 5 Februarie 1901 naby Calvinia in herinnering. Dit is 'n geskiedenis wat nie algemeen bekend onder Afrikaners is nie. Maxie Hugo, kurator van die Calvinia-museum, maak byvoorbeeld in twee onlangse artikels in Die Burger oor karakters van Calvinia in die Anglo-Boereoorlog, geen melding van Abraham Esau nie. In die eerste artikel noem sy wel gebeurtenisse wat ook in Verliesfontein uitgebeeld word: 'n Vrystaatse kommando wat Calvinia in Januarie 1901 binnegeval het, "'n paar dramatiese weke" waarin die landdros van sy pos onthef is en deur 'n Boer vervang is; en ook dat in dié tyd "verskeie lojaliste ... gevange geneem" is (Hugo 1999: p. III). Onder laasgenoemde frase lê die ongemaklike waarheid verswyg van die marteling en dood van Abraham Esau. Tereg skryf Bill Nasson, na aanleiding van die dood van Esau: "The cleavage produced by this historic melodrama has equipped Coloured and Afrikaner people in Namaqualand with two different histories and two different memories" (Nasson 1991: 137). Deur sy roman wil Schoeman Afrikaners bewus maak van hierdie onderdrukte deel van hul kollektiewe geskiedenis.

'n Artikel van Karel Schoeman in die kwartaallike Bulletin van die SA Biblioteek (Schoeman 1985) was een van die eerste pogings om die geskiedenis van Esau aan die vergetelheid te ontruk. Schoeman gee in die artikel die gegewens van die inhegtenisneming, marteling en wederregtelike teregstelling van die pro-Britse Esau. (2)

Aan die einde van sy artikel verklaar Schoeman: "'n Nadere ondersoek na die oorsake van hierdie uitbarsting van geweld op Calvinia sou ongetwyfeld interessant wees, en waarskynlik ook verhelderend. Intussen bly die vermoede dat die dood van Abraham Esau deel was van 'n patroon wat veel wyer strek as bloot die besetting van Calvinia, die Boere-inval in die Kaapkolonie, of selfs die Anglo-Boereoorlog as geheel" (1985: 64). Dit is dan ook presies wat Schoeman openbaar in Verliesfontein: die oorsake van die geweld op Calvinia, en 'n dieperliggende "patroon wat veel wyer strek" as Calvinia.

Vir Schoeman gaan dit nie bloot om die spesifieke geval van Esau nie. Daarom soek hy nie na historiese verklarings vir wat met Esau gebeur het nie en plaas dit nie binne 'n historiese konteks nie. Hierin verskil hy van die benadering van Johnita le Roux in haar oorlogsroman Kus van die winterskerpioen, wat ook die "ander kant" van die saak stel, en die gebeure plaas binne die groter konteks van Britse rassisme en die gebruik van "nie-blanke" deel van die bevolking in die stryd teen die Boere (3). Schoeman soek nie na historiese verklarings nie, maar na algemene patrone en argetipiese betekenis.

Daar is allerlei parallelle en verskille tussen die romankarakters en historiese persone wat 'n rol gespeel het in die Esau-geskiedenis. Die landdros in die roman, byvoorbeeld, is 'n saamgestelde figuur, met iets van landdros Nieuwoudt, van veldkornet Van der Merwe en van generaal Hertzog (wat aan die hoof van die Boere-invallers uit die Vrystaat gestaan het). Die feit dat die romankarakters nie 'n een-tot-een verbinding met historiese persone het nie, bring mee dat die toepaslikheid van die roman verbreed word. Die gevangenstraf sonder verhoor en die marteling in die tronk, waaraan Esau onderwerp is, kan toegepas word op Suid-Afrika van die sewentiger- en tagtigerjare; Esau het (onder andere) iets van 'n Biko-figuur. Die skuld van 1901 is ook die skuld van die onlangse verlede.

Fouriesfontein is nie Calvinia nie, maar 'n universele slagveld van onreg en reg; Adam Balie is nie sonder meer Abraham Esau nie, maar 'n argetipiese martelaarheld. Die roman is wel in die geskiedenis geanker, maar die geskiedenis is getransformeer tot algemene waarheid. Die patrone wat die karakters vorm, in hul interaksie met mekaar, is tydlose patrone van goed en kwaad.

Skerp karakterkontraste laat hierdie patrone van goed en kwaad helder uitstaan. Broodryk, die dominee, is 'n magsfiguur op Fouriesfontein – hy was "'n kwarteeu lank alleenheerser oor 'n afgeleë plattelandse gemeente" (79). Onder sy leiding word die Kerk 'n Afrikanerkerk, en dit is hy wat sorg dat die gedenkteken vir die Boere-rebel binne die ringmuur van die Kerk geplaas word (81). Teenoor hom, onopvallend, is die egte vroomheid van Mrs Rigby, wat in krisistye aandring op gesamentlike gebed, en wat daardeur troos bring in tyd van nood (212-13, 215). 'n Godsdienstige deurdring van nasionalisme en mag kontrasteer met 'n godsdienstige behoefte afhanglikheid in tyd van onreg en nood.

Die vertellings van Alice Macalister, dogter van die Skotse magistraat, en van Miss Godby, suster van die dokter, vorm ook 'n duidelike kontras met mekaar. Vir Alice is die twee gebeurtenisse wat in die vertelde tydperk uitstaan, haar romantiese aand met die rebel Giel Fourie, en die vertrek van haar vader met die besetting van die dorp deur die Boere. Sy is deel van 'n koue, geslote gesin, "'n sirkel wat wentel om hul eie as" (185); sy is meer geïnteresseerd in haar eie spieëlbeeld (186) as in die menslike drama wat hom in die dorp ontvou. Daarteenoor staan Miss Godby se belangstelling in die "alledaagse" goedheid van Minnie Colefax. Minnie word deur Alice geïgnoreer, maar Miss Godby word geraak deur Minnie se hulp aan almal wat haar nodig het, veral die behoeftige bruinmense; deur haar woede oor alle vorms van onreg, en haar onverskrokke protes daarteen. Wat jy raaksien, openbaar wie jy is; Alice sien eintlik net haarself raak, terwyl Miss Godby die onopvallende goedheid van Minnie Colefax opmerk.

Al die karakters in die roman is variasies op die tema van goed en kwaad. Minnie Colefax en die nuwe Boere-landdros is skynbaar albei "ordentlike" mense, deel van 'n beskaafde gemeenskap – maar onder die oppervlakte is hulle teenpole van mekaar. Dit is een van die verrassende openbarings van die roman, dat wat op die oppervlakte so dieselfde lyk, so wesenlik van mekaar kan verskil; Minnie se "gewone" goedheid en die landdros se "beskaafde" boosheid. Miss Godby, in haar kontak met die landdros, kom tot die besef watter vorm van die boosheid hierdie man verteenwoordig:

"Ten slotte is dit vir my 'n kwessie van mag, sou ek sê, mag wat nie met 'n gepaste besef van verantwoordelikheid gepaard gaan nie, mag wat sonder wig of teenwig uitgeoefen word, sonder 'n stelsel van waardes wat dit sou kon rig of beheer, en sodoende onvermydelik misbruik word. Dit is wat ek met "boosheid" bedoel of met

"duisternis" (227).

In die roman is daar twee tipes buitestaanders: dié wat deur eie keuse hulself van die gemeenskap afskei, soos Alice, en dié wat deur die gemeenskap uitgestoot word. Onder laasgenoemdes tel miss Godby, en ook die kreupel magistraatsklerk Kallie. Hierdie buitestaanders is dikwels die skerpste waarnemers van wat gebeur, omdat hulle nie self deur die stryd opgeneem word nie, maar ook nie so selfbehep is dat die gebeure onopgemerk by hulle verbygaan nie.

Kallie vertel aanvanklik niks van die Balie-geskiedenis nie. Wanneer dit aan die einde van sy vertelling wel geopenbaar word, is daar 'n sterk suggestie dat Kallie hierdie inligting aan die begin onderdruk het, omdat hy skuldig voel deurdat hy niks gedoen het om die onreg teen Adam Balie en teen die bruinmense in die algemeen te keer nie. Sy obsessionele verontskuldigings (bv. 172, 173) is waarskynlik tekens van skaamte en skuld. Maar ten slotte is daar tog blyke van genade vir Kallie. Kallie word die lyk van Adam getoon (174), met die suggestie dat hy moet bekend maak wat gebeur het. Kallie is die optekenaar, die skrywersfiguur, en ook hy kry sodoende 'n sinvolle rol in die gebeure. Die dinge van waarde waarna die skrywersfiguur van die begin van die roman gesoek het, word teen die einde geopenbaar: die praktiese goedheid van Minnie Colefax, die heroïek van Adam Balie, en die getroue verslaggewing van die skrywer Kallie.

Adam is die held van die roman, die hoogste manifestasie van goedheid. Hy durf die noodlot aan, "soos 'n voël wat fladder in 'n kou en met sy vleuels al hoe driftiger teen die tralies slaan" (198-199). Hy lê hom nie neer by al die beperkinge wat die bruinmense opgelê word nie; hy wil 'n selfstandige lewe lei – en hy slaag ook daarin (199). Sy opstand bring hom egter onvermydelik in konflik met die gesag van die Boere op die dorp – nie alleen omdat hy pro-Brits is nie, maar veral omdat hy 'n Kleurling is wat "nie sy plek ken nie". Vir sy volgehoue selfstandige denke en optrede moet hy betaal met gruwelike marteling en uiteindelik die dood, maar desondanks verloën hy nooit die beginsels waarin hy geglo het nie.

Deur sy naam kry hy mitiese betekenis. Hy is die Bybelse Adam, soos wat die herhaalde assosiasie met vyeblore suggereer (202, 205). Deur die onreg hom aangedoen, verloor miss Godby haar onskuld – haar "Paradys" word deur die aanraking met die sonde verwoes:

"Dit was toe dat die grond voor my voete oopskeur en ek in die afgrond afkyk (...) die flenterdun korsie waarop ons almal gelewe en beweeg het, het gekraak, gebars en oopgeskeur, en ek het bewus geword van die donker" (227).

Adam Balie is ook 'n Christus-tipe, die "tweede Adam" (4). Sy volgehoue stryd teen onreg, sy onskuldige marteling en sterwe, die feit dat hy homself vrywillig laat vang sodat sy mense vrede kan hê (218) – dit alles wys heen na Christus, die onskuldige martelaar, die sondebok-tipe. Met een belangrike verskil: van Christus word vertel dat hy opgestaan het; Adam is onherroeplik dood. Beteken dit dat die bose die oorwinning op Fouriesfontein behaal het?

Om hierdie vraag te beantwoord, moet 'n mens na die Schoeman-trilogie as geheel kyk. Adam Balie vorm in baie opsigte 'n parallel met Danie Steenkamp, die digter, profeet en martelaar in Die uur van die engel, deel 3 van Schoeman se trilogie. Steenkamp is "soos die man in die Bybel wat tussen die wiele tot onder die gerub ingaan en sy vuiste vul met vurige kole van tussen die gerubs" (368). Hierdie hemelse goedheid wat hy vir homself inpalm, word weliswaar nie in sy tyd

waardeer nie; tog bly die herinnering daaraan voortleef en iets daarvan word na ander oorgeplant. By al die verskillende vertellers in die roman is Steenkamp die implisiete bron van inspirasie en betekenis. Hy is soos die onsigbare spoorelemente waarsonder geen lewe moontlik is nie, om 'n beeld van Martinus Versfeld te gebruik. Van geslag tot geslag verdof die herinnering egter, sodat daar met verloop van tyd 'n nuwe offer gebring moet word, 'n ander held moet verskyn om suiwering in die gemeenskap te bring. So 'n held is Adam Balie.

Die trilogie begin met Adam Balie, en eindig met Danie Steenkamp. Uit chronologiese oogpunt, begin die trilogie met Steenkamp en eindig met Balie, omdat die trilogie anti-chronologies verloop. Sodoende vorm die trilogie 'n sikliese beweging waarin die onskuldige sondebok-tipe chronologies en verhaalmatig die begin- en eindpunt is. Of, anders gestel, waarin die sondebok die middelpunt is waarom alles wentel. In die geheel van die trilogie gesien, is Adam se dood nie bloot die einde van sy lewe nie, maar die begin van sy inspirerende lewe in die herinnering van sy mense.

Sodoende is Adam se dood nie net 'n verlies nie, maar ook 'n bron van lewe. Die titel van die roman suggereer dit dan ook: verlies sowel as fontein. Daar word vertel van die verlies van baie dinge: verlies van onskuld, verlies van harmonie tussen die inwoners van die dorp, verlies van kosbare lewe. Maar die verlies van Adam se lewe is tegelyk "fontein" – inspirasie en gids, suiwer bron van nuwe lewe.

* * *

Uit die voorafgaande bespreking kom allerlei parallele na vore tussen die twee romans, Verliesfontein en Op soek na generaal Mannetjies Mentz: die gebruik van die geskiedenis van die Anglo-Boereoorlog as beginpunt vir die blootlegging van algemene menslike waarhede, toepaslik op verskillende tye en plekke; die verbinding van die Anglo-Boereoorlog met die era van apartheid; en die soeke na die wese van goed en kwaad. Die tradisionele verheerliking van die heroïek van die Boere in die Anglo-Boereoorlog is by albei romans afwesig, en die fokus val op die skuld van Afrikaner-Boere. In beide is daar 'n skrikwekkende uitbeelding van boosheid, maar daarnaas ook tekens van goedheid, verlossing en hoop.

Universiteit van Kaapstad

Bibliografie

Baker, Eleanor. 1998. Groot duiwels dood. Kaapstad: Human & Rousseau.

Coetzee, Christoffel. 1998. Op soek na generaal Mannetjies Mentz. Kaapstad: Queillerie.

Coetzee, Christoffel. 1998. "Roman beweeg na aan werklikheid." Onderhoud met Stephanie Nieuwoudt in Die Burger, p. 12, 20 Mei.

Duvenage, Pieter. 1994. "Rethinking the South African history of violence and covert operations." A. Minnaar, I. Liebenberg & C. Schutte: The hidden hand. Covert operations in South Africa. Pretoria: Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing.

Hugo, Maxie. 1999. "Calvinia en die rebelle van die Anglo-Boereoorlog." Bylae by Die Burger, p. III, 19 Junie.

Hugo, Maxie. 1999. "Karakters van Calvinia in die Anglo-Boereoorlog." Bylae tot Die Burger, p. III, 26 Junie.

Le Roux, Johnita. 1999. Kus van die winterskerpioen. Kaapstad: Human & Rousseau.

Nasson, Bill. 1991. Abraham Esau's War. Cambridge: Cambridge University Press.

Piper, E.R. (red). 1987. Historikerstreit: Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der Nationalsozialistischen Judenvernichtung. München: Piper.

Schoeman, Karel. 1985. "Die dood van Abraham Esau: Ooggetuieberigte uit die besette Calvinia, 1901." Kwartaallikse Bulletin van die SA Biblioteek, 40 (2), pp. 56-66.

Schoeman, Karel. 1995. Die uur van die engel. Kaapstad: Human & Rousseau.

Schoeman, Karel. 1998. Verliesfontein. Kaapstad: Human & Rousseau.

Steyn, J.C. 1987. Trouwe Afrikaners. Kaapstad: Tafelberg.

Van Coller, H.P. 1997. "Die Waarheidskommissie in die Afrikaanse letterkunde: Die Afrikaanse prosa in die jare negentig." Stilet 9 (2), pp. 9-21.

Van Heerden, Etienne. 1997. Postmodernisme en Prosa. Kaapstad: Human & Rousseau.

[\(1\)](#) Vir meer besonderhede oor die Duitse debat, kyk Piper 1987, Duvenage 1994.

[\(2\)](#) In sy weergawe, gebaseer op ooggetuieverslae, is daar enkele foute, byvoorbeeld die versmelting van die twee hardhandige karakters, landdros Nieuwoudt en veldkornet Van der Merwe, tot 'n enkele figuur. Dit is later reggestel in Nasson 1991.

[\(3\)](#) Le Roux 1999: 182-185.

[\(4\)](#) vergelyk Romeine 12: 5 e.v.

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknummers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 6de Jaargang, Nommer 2. Desember 1999